

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԶԱԻԱԿՆԵՐԸ

Հրապարակելու է 2-րդ համաժողովածուների կրթական, բարոյական եւ հայրենաշունչ պատմա-լուսավորական շարքը. հայ տուններուն զարդն է, մանուկներուն երջանկուրթունը՝ իրենց հետաքրքրական բովանդակությամբ:

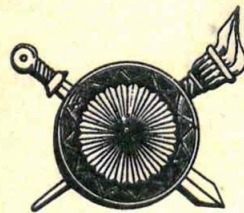
Ամէն սրտի յարմար հատորներ.

- 1.- ԱՆԻԷՆ ՔԱՐ ՄԸ ԲԵՐ
- 2.- ԱՐԳԻՆԱՅԻ ԶԱՆԳԱԿՆԵՐԸ
- 3.- ՍՄԲԱՏԻ ԳԱՆՁԵՐԸ
- 4.- ՇԵՄՔՈՐԻ ԱՓԻՆ
ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ
- 5.- ԳԱՅԻԱՆԷԻ ՎՐԷԺԸ
- 6.- ԼՆՌՆԵՐՈՒ ԵՐԳԸ
- 7.- ԲԱԿԻՆ ՊԶՏԻԿԸ
- 8.- ԼՆԶՈՒՆ ՈՐ ԿԸ ՄԵՆՆԻ
- 9.- ՓՈՔՐԻԿ ՍԱՍՈՒՆՅԻՆ
(Շարունակելի)

Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ՇԵՄՔՈՐԻ ԱՓԻՆ

ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Հայրենիքի

Զանգերը

4

863.7
3847
հ.4

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԶԱՒԱԿՆԵՐԸ

ԹԻԻԻ Գ

863.7
3847
Բ.4

Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ՇԵՄՔՈՐԻ ԱՓԻՆ

ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ
ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

ՎԵՆԵՏԻԿ
ՍՈՒՐԲ ՂԱԶԱՐ
10920

Շեմքոր դեաը գրեթէ մոռցուած է մեր պատմութեան մէջ, երբեք իր անունը չենք խառներ մեր ըզգացումներուն հետ, ո՛չ Արաքսի քովը կը դնենք, ոչ ալ Հրազդանի գովեստները կու տանք, բայց Շեմքորը սիրուն դեա մ'է հիւսիսային Հայաստանի մէջ, ջուր կու տայ այգիներուն, փայլ կու տայ լեռներուն, իր ջուրով կը յագենան Արցախի եղջերուները:

Շեմքորի ջուրն անոյշ է
Նա սէր կու տայ ու սէր կ'առէ:
Թուշըս գրնեմ ջինջ երեսին
Ջուրն անոյշ է մեր Շեմքորին:

Այսպէս կ'երգեն դիւղացիները ամէն անգամ որ առու առու ջուրը կ'երթայ իրենց այգիներն ոռոգելու:
Բայց Շեմքորի սիրով այրած դիւղը Սաւարն է, իր ափին մօտիկ բլրան մը գաղաթին թառած Սաւարը, որուն նեղլիկ պատուհանները կը բացուին գետին վրայ, արչալոյսին բոլոր տունները ջուրին մէջ կը հայելանան, վերջալոյսին մանուշակէ քօղ մը կը տարածուի գետին վրայ, ապա կու գայ աստղազարդ գիշերը իբրեւ ասրդնեգործ դիպակ ծածկելու Սաւարն ու Շեմքորը:

Երջանիկ էր Շեմքորը, հպարտ էր Սաւար, որովհետեւ հոն կ'իջխէր բարի եւ ազնիւ Գիշին իշխանը:

Գիշին՝ բռնաւորի սուրով եւ արիւնով չէր տիրած այդ կողմերուն, նա երիտասարդութեանը ձկնորս էր Շեմքորի վրայ, ցանցը կը նետէր եւ ձուկ կը բռնէր, երեկոյեան երբ տուն դառնար, մաս մը ինքը կ'ուտէր, մաս մը աղքատներուն ու բարեկամներուն կը բաժնէր:

Եղաւ որ Շեմքորը բարկացաւ Սաւար գիւղին, չես գիտեր ինչ յանցանք ըրեր էին, եւ փրցուց տարաւ փայտէ միակ կամուրջը որ կը կապէր երկու ափերը: Գիշին ըսաւ.

— Մարդ որ բարիք չ'ըներ մարդ չէ, Քրիստափոր անունով մէկը կար որ մարդիկ գետէն անցընելով սուրբ եղաւ, ես ինչո՞ւ չըլլամ:

Հուժկու եւ լաւ լուզորդ էր, ձգեց ցանցը եւ սկսաւ մարդիկ անցընել մէկ ափէն միւսը: Հաց կու տային՝ չէր առներ, դրամ կու տային՝ չէր առներ:

— Գիշին, քեզի ցորեն տամ, կ'ըսէր հարուստ գիւղացին:

— Ո՛չ, Աստուած աւելին կու տայ:

— Գիշին, քեզի ձէթ տամ, տանդ ճրագը վառէ:

— Ո՛չ, եկեղեցիին տուր. Աստուած ինծի արեւ է, կը պատասխանէր բոլորին:

Գիշին քսանհինգ տարի մարդիկ անցուց մէկ ափէն միւսը, եւ ամէն երկու տարին՝ մանչ զաւակ մը կը ծնէր իր տանը մէջ. եղաւ յիսուն տարեկան:

— Աստուած իմ, կեանք տուր որ բարիք ընեմ, կ'աղօթէր ամէն երեկոյ:

Գիշեր մը յոգնած կը քնանար, կարծես հեռուէն ձայն մը լսեց.

— Գիշին, Գիշին...

Ցատկեց անկողինէն.

— Անշուշտ մէկը ջուրէն պիտի անցնի, մտածեց ու վազեց դետը: Ոչ ոք կար: Ուրեմն երազ էր, ըսաւ ինքնիրեն ու քնացաւ:

— Գիշին, Գիշին, լսեց դարձեալ:

Ձայնը իր տանիքին վրայէն կու դար:

— Ո՞վ ես, հարցուց ձայնին:

— Ես Գարրիէլ հրեշտակապետն եմ, եկած եմ քեզի այնքան կեանք տալու՝ որչափ որ կ'ուզես. խնդրէ, ո՞րքան տարիներ կը փափաքես:

— Թող Աստուած ինքը սահմանէ իմ կեանքիս տարիները, պատասխանեց Գիշին:

— Լաւ, որովհետեւ Աստուծոյ բարութեան յանձնեցիր կեանքդ, քեզի այնքան տարիներ պիտի տայ՝ որքան մարդ անցուցիր Շեմքորի գետէն:

Յաջորդ օրը նստաւ համրեց եւ հաշիւը դտաւ թէ որքան մարդ անցուցած էր գետէն: Սարսափեցաւ.

— Ուրեմն ես Մաթուսաղայէն աւելի՞ պիտի ապրիմ. ասիկա մեծ դժբախտութիւն է, խոՔած, պառաւած, անօգուտ մէկը պիտի ըլլամ: Չէ, ասիկա շատ է:

Գիշերը կանչեց հրեշտակը.

— Էյ, Գարրիէլ, Գարրիէլ, վար իջիր, ըսելիք ունիմ:

— Ի՞նչ կայ, Գիշին, պատասխանեց հրեշտակը անոյ ձայնով:

— Կ'ուզէի ըսել որ հաշիւ ըրի թէ՛ որքան մարդ անցուցեր եմ Շեմքորէն, եւ համրանքը չգտայ. խորհեցայ թէ ի՛նչպէս այդքան երկար տարիներ պիտի ապրիմ, խոՔած, ծերացած, պառաւցած, եւ բարիք ալ պիտի չկարենամ ընել: Լաւ չ'ըլլար որ ամէն մէկ սա-

ւարցիի կեանքին վրայ տասնական տարիներ աւելցնես
իմ առնելիքէս :

— Դուն չես գիտեր, Գիշին, պատասխանեց հրեշ-
տակը, թէ Աստուած իր բրած բարիքը կատարեալ կ'ը-
նէ : Լաւ, տասնական տարիներ կը բաշխեմ Սաւարցի-
ներու կեանքին : Գնա՛ հաշուէ մնացածը :

Գիշին նստեցաւ իր ընկուզենիին տակ : Պայծառ
զիշեր էր, լուսինը ծառի ճիւղերէն բուռ բուռ ցոլքեր կը
նետէր իր գլխուն վրայ : Գարրիէլ հրեշտակապետն ալ
ընկուզենիի ճիւղին նստած՝ կը ծիծաղէր . Գիշին չէր
գիտեր թէ վերը հրեշտակը կայ : Համբեց տարիները,
չարաթները, օրերը, իրեն այնպէս թուեցաւ թէ հազար
տարին անցաւ : Ծատ տխրեցաւ, գլուխը երկու ձեռքե-
րուն մէջ առած մտածեց ու մտածեց : Լուսինը իջաւ հո-
րիզոնին վրայ, Գիշին յանկարծ ցնցեց գլուխը եւ ինքն-
իրեն խորհրդածեց .

— Աստուած կա՛մ շատ կու տայ՝ կամ բնաւ չի տար :

Հրեշտակը վերէն աւելի ուժով խնդաց :

— Գարրիէլ, Գարրիէլ, կանչեց կրկին անգամ :

— Ի՞նչ կայ, Գիշին, գոհ չե՞ս :

— Ես նորէն հաշիւը չգտայ . ինծի կ'երեւի թէ հա-
զար տարին ալ անցաւ, այս բանը իմ գործիս չի գար :

— Ինչո՞ւ, Գիշին, Աստուծոյ համար հազար տա-
րին՝ մէկ օր է :

— Ատիկա Աստուծոյ համար, իսկ մեզի համար ան-
վերջանալի բան է : Ես ի՞նչպէս աւելի քան հազար տա-
րի ապրիմ՝ երբ կինս, աղաքներս արդէն մեռած պիտի
ըլլան . մինակ, թերեւս անկարող քալելու, կոյր, չոր
կոճղի մը պէս, եւ ուրիշներ թրջած հացը բերանս գնեն
որ ուտեմ եւ կեանքս քարշ տամ : Զէ, բարի հրեշտակ,

լաւ է որ ես զաւակներէս առաջ մեռնիմ քան թէ անոնց
մահը տեսնեմ :

— Գիշին, մահը մեղաւորներուն համար է . բարի-
ները չեն մեռնիր . անոնք երկինք կը բարձրանան ինչ-
պէս չոր տաշեղներու բոցը :

— Ատիկա բարի հոգիներուն համար ըստած է,
Գարրիէլ, դու մեր երկիրէն շատ բան չես հասկնար :

Հրեշտակը անոյշ մը խնդաց :

— Լաւ չ'ըլլար որ այս հազար տարիներէն առ-
նենք եւ Արցախի վանականներու կեանքին վրայ աւել-
ցնենք : Անոնք միշտ աղօթք կ'ընեն եւ Աստուծոյ ողոր-
մութիւնը կը խնդրեն մեր երկրին վրայ : Իսկ ինծի եւ
ընտանիքիս՝ հարիւրական տարի կը բաւէ :

— Լաւ, թող այդպէս ըլլայ, պատասխանեց հրեշ-
տակապետը :

— Գարրիէլ, ուրիշ բան մ'ալ ունիմ ըսելիք . երբ
հոգիս առնելու գաս՝ հետզ տասներեք հրեշտակներ ալ
բեր որ կնոջս, զաւակներուս հոգիները մէկ մէկ հաս-
չարկած երկինք տանին :

— Գիշին, քեզի չէ չեմ կրնար ըսել, դու մեծ ար-
դիւնք ունիս Աստուծոյ առջեւ, թող այդպէս ըլլայ :

Արշալոյսը արդէն սկսեց էր լուսաւորել լեռներու
ծայրերը, արագաղները իրենց բոլոր ուժով կը կան-
չէին :

— Մարդ Աստուծոյ, ըսաւ կնիկը, ո՞ւր էիր այս
զիշեր :

— Գործ ունէի :

— Յերեկը մեզի համար չես աշխատիր, գիշե՞րը
մնաց քեզի աշխատելու : Տանը մէջ հաց չունինք, բուրդ
չունինք մանելու, ձէթ չունինք ճրագը վառելու, պա-

նիր չունինք բերաննիս փոխելու, եւ դուն քսանըհինգ տարի է Շեմքորէն չես բաժնուիր:

— Աստուած փոխարէնը կու տայ:

— Արքայութիւնը հասկցանք, ըսաւ կինը, քիչ մ'ալ հոս պէտք է:

Գիշին չպատասխանեց, իջաւ Շեմքոր, այդ օրը շատ դործ ունէր, հարիւրաւոր ուխտաւորներ պիտի անցընէր գետէն որ Սեւանայ Տիրամօր ուխտի երթալին:

Տարի մը եւս շարունակեց մարդ փոխադրել գետին մէկ ափէն միւսը:

Օր մը Սաւարի հորիզոնին վրայէն ձիււորներ երեւցան: Գիտէին թէ Արարատեան դաշտին մէջ Պարսիկներ եւ Օսմանցիները պատերազմի մէջ էին:

Աստուած իմ, թշնամին հոս ալ հասաւ, ըսին դիւրացիները: Աճապարանքով կիներն ու անասունները լեռ ճամբեցին, հաւերը հաւնոց դրին եւ այր մարդիկ դռները փակած սպասեցին դժբախտ օրերու: Գիշին իր զաւակներով, հաւերով, կնիկով ու մէկ այծով դրան առջեւ սպասեց:

— Աստուած գիտէ իր ընելիքը:

— Մարդ Աստուծոյ, գէթ այժը լեռ ճամբենք, եթէ աս ալ տանին՝ տղաքը կաթ պիտի չունենան:

— Աստուծոյ դործին մի՛ խառնուիր, ըսաւ Գիշին սրտնեղած:

Ձիււորները մօտեցան դիւղին, անոնց գլխուն վրայ կը ծածանէին առիւծի պատկերով դրօշներ:

— Պարսիկներն են, այնքան ալ վախ չկայ, կ'ըսեն թէ Շահ-Արաս բարեկամ է Հայերուն:

— Կեցցէ՛ մեր բարեկամը Շահ-Արաս, դուք անոր զինուորներն էք:

— Այո՛, Շահ-Արասի զինուորներն ենք, պատասխանեց մեծ մօրուքով սպայ մը ձիէն վար իջնելով: Բայց ո՞ւր են այս դիւղին բնակիչները, հարցուց Գիշինին:

— Կարծելով թէ Օսմանցիներն են եկուորները, իրենց կիները, անասունները լեռ ճամբեցին, հաւերը հաւնոց դրին, իրենք ալ դռները փակած՝ դժբախտ օրերու կը սպասեն:

— Ո՞վ դժբախտ է Շահ-Արասի իշխանութեան տակ, ըսաւ մօրուքով սպան:

— Շահ-Արասը դժբախտ է:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ թագաւոր է եւ միլիոնաւոր մարդոց հօգը իր վրան է:

— Այդ ձիւտ ըսիր, Շահ-Արասը այն ատեն երջանիկ պիտի ըլլայ՝ երբ Օսմանցիները հեռացնէ այս սահմաններէն եւ իր հպատակները ամէն Կիրակի հաւ մը ունենան սեղանին վրայ:

— Կնիկ, ի՞նչ կեցեր ես, գնա՛ հաւերը մորթէ, սեղան պատրաստէ, այս բարի մարդիկը անօթի են:

— Այդչափ մարդու հա՞ւ կը բաւէ, պատասխանեց կինը:

— Այժն ալ մորթէ:

— Վաղը երեխաները կաթ պիտի չունենան:

— Աստուծոյ դործին մի՛ խառնուիր, կնիկ, պատասխանեց Գիշին:

— Ձէ՛, բարի մարդ, այժը թող մնայ: Եթէ Շահ-Արաս մատը շարժէ՝ աշխարհի բարիքները իր ոտքերուն տակ կու դան:

— Կեցցէ՛ մեր բարի եւ հօր թագաւորը, պատասխանեց Գիշին, մեր կեանքն ալ քիչ է իրեն համար:

— Անունդ ի՞նչ է, բարի մարդ:

— Գիշին կը կոչուիմ, տէր իմ:

Այդ պահուն գիւղացիները, որ դռներու ծակերէն կասկածանքով կը նայէին, սկսան գլուխնին դուրս գնել ու մէկիկ մէկիկ հաւաքուիլ եկուորներու շուրջը:

— Ի՞նչ գործ կ'ընես:

— Աստուծոյ գործը, պատասխանեց Գիշին:

Սպան բան չհասկցաւ,

— Հա, հասկցայ, դուն քահանա՞յ ես:

— Ոչ, Աստուծոյ գործը միայն քահանանե՞րը կ'ընեն:

— Գիշին մեր Սաւարի օրհնութիւնն է, բարի հրեշտակը, բացատրեց անդիէն ծեր գիւղացի մը. նա քանրհրհրէ տարի է այս Շեմքոր գետին վրայէն մարդիկ մէկ ափէն միւսը կ'անցընէ առանց վարձք մը առնելու: Հաց տուինք՝ չառաւ, հաւ տուինք՝ չառաւ, ձէթ տուինք՝ չառաւ, եւ Աստուած իրեն տասներկու մանչեր պարգեւեց, կ'ապրին՝ չենք գիտեր թէ ի՞նչպէս:

Գիշինի կինը լաւաչի վրայ դրած բերաւ տասկած հաւերը, ասոր վրայ գիւղացիներն ալ իրենց տուներէն բերին մածուն, հաց, պանիր եւ հաւ:

— Ես Գիշինի հաւը պիտի ուտեմ, ըսաւ մօրուքաւոր սպան:

— Հողիդ ողջ ըլլայ, անոյճ ըլլայ, կեր: Է՛յ, կնիկ, տիկով գինի ալ բեր, խմենք մեր յաղթական թագաւորին կենացը, հրամայեց իր կնոջը:

— Մարդ Աստուծոյ, գինի ո՞րտեղէն բերեմ, տանը մէջ կաթիլ մ'ալ չկայ:

— Գինի չենք ուզեր, Գիշին, Շեմքորի ջուրն ալ կը բաւէ:

— Հա, Շեմքորի ջուրն իսկական ջուր է: Գիշին թիւն տակէն մրմռալով երգեց.

Շեմքորի ջուրն անոյճ է
Նա սէր կու տայ ու սէր կ'առնէ
Թուշըս դընեմ ջինջ երեսին
Ջուրն անոյճ է մեր Շեմքորին:

— Իսկապէս լաւ ջուր է, պարզ, յտակ եւ համով, ըսաւ սպան:

— Եւ նման է մեր ժողովուրդի սրտին, մինչեւ խոր յատակը կը տեսնես:

— Այդպէս է, Գիշին, ո՛ւր որ գացի՝ ազնիւ եւ անկեղծ սիրտ գտայ:

— Աստուած բարին կամենայ եւ մեր թագաւորին շուքը մեր վրան ըլլայ:

— Ամէն, պատասխանեցին գիւղի ծերունիները:

— Գիշին:

— Ծառայ եմ, տէր իմ:

— Գիշին, լսէ ինձի: Ես Շահ-Աբաս, թագաւորներու թագաւորը:

— Կեցիր, թագաւորներու թագաւոր՝ միայն Աստուած է:

— Իրաւունք ունիս, Գիշին: Ես Շահ-Աբաս, թագաւոր Պարսկաստանի եւ Հայաստանի:

Գիշին, ապշած, ետ ետ դնաց:

— Դուն Շահ-Աբաս մեծ թագաւորն ես:

— Այո՛, Շահ-Աբասն է, ըսին քովի զինուորականները:

— Կնիկ, դարձաւ Գիշին իր կնոջը, ես քեզի չըսի՞ թէ Աստուած գիտէ իր ընկիւղը:

— Լսէ ինձ, Գիշին, շարունակեց Շահ-Աբաս, ես ելած էի այս կողմերը առաքինի մարդ մը գտնելու որ իշխան եւ կառավարիչ դնեմ ամբողջ Արցախի վրայ,

եւ ահա դուն ես այդ մարդը. իմ ոսկի մատանիովս կը կնքեմ հրամանագիրը: Քուկդ ես այս աշխարհի մարդիկը, արտերն ու անասունները, այգիներն ու անտառները:

— Չեմ ընդունիր, ըսաւ Գիշին:

— Ընդունէ՛, անխելք մարդ, կամացուկ մը մշտեց իր կիներ:

— Չեմ ընդունիր, որո՞ւ ապրանքը որո՞ւ կու տայ մեր Շահ-Աբաս թագաւորը. այս արտերն ու այգիները տէր ունին, պապերուն պապերէն սկսեալ քրտինք թափեր մշակեր են, եւ արդար վաստակը կ'ուտեն. ո՛չ մէկ թագաւոր իրաւունք ունի զրկել իրենց տէրերն ու ինծի նուիրել:

Շահ-Աբաս ծիծաղեցաւ:

— Իրաւունք ունիս, բարի Գիշին. թագաւորները պահակներ են իրենց հպատակներու ինչքերուն, եւ ոչ բռնաւոր տէրեր: Բայց զիտցիր որ Շահ-Աբասը այս լեւրան չափ դէզով ոսկի ալ ունի. քեզի իմ իրաւունքէն ա՛յնքան ոսկի պիտի տամ որ ուղածիդ չափ հող եւ անասուն գնես:

Այդ ժամանակ լեռնէն սկսան վար իջնել կիներն ու կովերը, այծերն ու աշխարները:

— Վերադառնանք, հրամայեց Շահ-Աբաս իր գինուորներուն. ճամարիտ կ'ըսեմ, ամբողջ տէրութեանս մէջ այսպիսի մէկը չգտայ: Գիշին, երկու տարի վերջ պիտի դամ եւ ամբողջ բանակս քեզի հիւր պիտի ըլլայ:

— Կեցցէ՛ մեր հզօր թագաւորը, հիւրն Աստուծո՛ւմ է, եւ Աստուած իր ընելիքը դիտէ:

Դրօշները բարձրացան եւ ձիաւորները շուտով աներեւութացան ըլլուրներու ետեւ:

— Կնիկ, հիմա ի՞նչ կ'ըսես, Աստուած իր ընելիքը դիտէ՞ թէ ոչ:

— Ես դեռ չեմ հաւատար, բնաւ թագաւորի չէր նմաներ: Ո՞ւր էր իր ոսկի թագը, փառաւոր դահլ: Ո՞ւր էին իր իշխանները. խեղճուկ սուր մը մէջքէն կախած էր, քիթ բերանն ալ բան մը չէին: Մե՛ղք հաւերուս:

Գիշինի կնիկը մըթմըթալով ներս գնաց, իսկ գիւղացիները կէս մը հաւատալով եւ կէս մը չհաւատալով ցրուեցան: Գիշին ծոցը դբաւ թագաւորական հրովարտակը եւ այդ գիշեր պառկեցաւ իշխան Արցախի: Քուկը չտարաւ, ինքն ալ սկսաւ կասկածիլ, մի գուցէ տգեղ կատակ մը ըլլար եւ աշխարհի առջեւ խաղք ու խայտակոսակ մնար: Մտածեց Գարբիէլ հրեշտակապետը կանչել:

— Գարբիէլ, Գարբիէլ, պոռոց գէպի տանիքը:

Ոչ մէկ պատասխան եկաւ: Է՛հ, ի՛նչ պիտի ըլլայ, իմ հաճոյքիս պիտի չծառայէ. անշուշտ ասդին անդին Աստուծոյ հրամանները տանելու գրադած է, ըսաւ ինքն իրեն ու փորձեց նորէն քննալ: Իր աչքերուն առջեւ եկաւ նախորդ օրուան տեսարանը, կարծես թէ հրովարտակը փառաւոր ծիրանիի փոխուեցաւ, եւ զինք չըջապատեց. յետոյ Արցախի ժողովուրդը իր առջեւ խոնարհութեամբ կեցած էր, ձեռքերը կուրծքին ծալած: Երագեց Շահ Աբասի ոսկիները, հարստութիւն՝ մինչեւ որ արեւի առաջին ճառագայթը զարկաւ նեղ պատուհանի ապակիի տեղ դրուած իւզոտած թուղթին:

— Է՛հ, Աստուած իր լոյսը բերաւ, երթանք նայինք թէ բեռնաւորուած ուղտերը հասա՞ն:

Ելաւ գիւղին բարձր տեղը եւ նայեցաւ հորիզոնին: Ոչ ոք կը տեսնուէր:

— Ես ալ յիմար եմ, մտածեց, ոսկին դիմացի մա-

բազմերէն պիտի չբերէ՞ որ, հարկաւ օրեր եւ ամիսներ պէտք են մինչեւ Պարսկաստան երթալ գալու համար:

Բայց Գիշին բարբի էր, իր միակ փափաքն էր բարբի ընել:

— Մարդ որ բարբի չընէր՝ մարդ չէ:

— Գիշի՛ն, յանկարծ լսուեցաւ իր կնոջ ձայնը, մարդ Աստուծոյ, տանը մէջ հաց չունինք, պանիր չունինք բերան փոխելու, բուրդ չունինք մանելու, ձէթ չունինք վառելու եւ դուն հիմակ ալ տանիքներէն չես բաժնուիր:

— Աստուծոյ գործին մի՛ խառնուիր, կնիկ, ան դիտէ իր ընկիւրը, մինչեւ հիմա ո՞վ կերակրեց երեխաներդ:

Ամիս մը շարունակ տանիքէ տանիք անցաւ Գիշին, դիտելով հեռաւոր հորիզոնը: Ճիշտ Համբարձման օրը, երբ ժողովուրդը պատրաստուած էր աղբիւրները երթալու եւ վիճակ քաշելու, հորիզոնին վրայ տեսնուեցան ձիաւորներու փոքրիկ խումբ մը եւ քանի մը ուղտեր:

— Է՛հ, թագաւորին խօսքը՝ թագաւորի խօսք է, սուտ չի կրնար ըլլալ:

Վաղեց տանիքէն վար եւ պոռայ:

— Կնիկ, եկան, եկան, պարկերը պատրաստէ:

Տղաքներէն մին ելաւ ընկոյզի ծառին վրայ եւ ձեռքը աչքերուն հովանի դրած՝ դիտեց հորիզոնը:

— Այո՛, ձիաւորներ կը տեսնուին, հաստատեց ինքն ալ:

Տանը մէջ ուրախ շփոթութիւն ինկաւ: Գիշին կանգնեցաւ դրան առջեւ, հազաց, պէխերը ոլորեց, զգեստները վեր քաշեց եւ ձեռքերը փորին վրայ ծալած սպասեց:

Տասներկու ձիաւորներ եւ հինգ հատ ուղտեր մտան Սաւար գիւղը:

— Գիշին իշխանը կ'ուզենք, ըսին առաջին հանդիպողին:

— Ես եմ, հրամայեցէք:

Ձիւնուորներու խմբապետը վար իջաւ ձիէն եւ բարեւեց Գիշին իշխանը: Գիշին բարեւ առաւ եւ բարեւ տուաւ:

— Յողնած էք, իջէք հանդէպէք եւ պատառ մը հաց կերէք:

— Ո՛չ, հրաման ունինք պատառ մը հաց բերաննիս չդնել, մինչեւ որ հինգ բեռ ոսկին Գիշին իշխանին չյանձնենք:

Ուղտապանները վար առին համետները եւ շարեցին Գիշինի դրան առջեւ: Խմբապետը քակեց կարերը եւ պայծառ արեւուն տակ ոսկիները հազար շողեր արձակեցին: Գիշինի կինը հատ մը առաւ եւ դիտեց մէկ կողմ մը, դիտեց միւս կողմը:

— Հողիկ մատաղ, ճիշտ ամիս մ'առաջ եկած մարդուն պատկերն է: Բայց այս վրայի գրուածը չեմ կրնար կարգալ:

Առաւ մեծ տղան՝ չկրցաւ կարգալ. փորձեց երկրորդը՝ եւ չկրցաւ կարգալ. երրորդը եւ բոլորը չկրցան կարգալ:

— Ասիկա դրախտի լեզուով գրուած է, ըսաւ Գիշին, մենք մահկանացուներս չենք կրնար կարգալ:

Գիշինի կինը ինքզինքը կորսնցուց, վաղեց ասդին անդին՝ եւ փառաւոր ճաշ մը պատրաստեց հիւրերուն: Մէկ ոսկի կը բաւէր հարիւրաւոր հաւեր գնելու: Այդ ժամանակ մարդուն կեանքը արժէք չունէր, հաւը ի՞նչ է որ:

Ճաշէն յետոյ խմբապետը մետաքսէ լաթերու մէջէն հասնեց ոսկի կոթով սուր մը եւ կապեց Գիշինի մէջը՝ թագաւորին անունով: Թագաւորը նուէր զրկած էր նաեւ մետաքսէ զգեստներ՝ իրեն եւ կնոջը: Խմբապետը մեկնելէն առաջ փող զարնել տուաւ, հաւաքեց բոլոր Սաւարցիները եւ ըսաւ.

— Ահաւասիկ Արցախի կառավարիչ իշխանը՝ Գիշին, թագաւորին հրամանն է հնազանդել իրեն:

Երբ զինուորները եւ ուղտերը մեկնեցան, Գիշին կանչեց իր տասներկու մանչերը եւ ըսաւ.

— Աստուած եթէ ուզէ՝ գիւղացին իշխան կ'ընէ, իսկ իշխանը՝ գիւղացի: Այս ոսկիները ինքը զրկեց որ բարիք ընենք. մարդ որ բարիք չ'ըներ՝ մարդ չէ: Մենք հողի զաւակ ենք եւ այս սիրելի հողին հետ կը մնանք: Իմ գահս Սաւարն է, իմ թագս՝ մեր արեգակը, իմ զինուորներս այս աշխատող բազուկները: Առէ՛ք ձեզի հետ հազարական ոսկի ու գացէք գնեցէք Գիշինի անունով լծկան եզներ, կաթ տուող կովեր, բուրդ տուող ոչխարներ: Մէկ կ'ուզեն՝ երկու տուէք, երկու կ'ուզեն՝ չորս տուէք: Փողովուրդիս օրհնութիւնը թող ձեզի հետ վերադառնայ եւ իմ տունս լեցնէ:

Տասներկու մանչերը առին հազարական ոսկի եւ գացին աշխարհիս չորս կողմերը. անցան Վրաստան, Լեզիկներու երկիրը, դարձան Տաղստանէն եւ ամիս մը չանցած՝ տասներկու նախիրներ ու հօտեր բառաչելով ու մայելով մտան Սաւար գիւղը:

— Կնիկ, Աստուած իր գործը գիտէ՞ թէ ոչ:

— Ինչ ընեմ կովն ու եզը՝ երբ բնակելու շնորհքով տուն մը չունինք, ըսաւ կինը:

— Աղքատին վարունգ տուեր են, ըսեր է թէ ծուռ է, պատասխանեց Գիշին եւ հեռացաւ:

— Գիշի՛ն, Գիշի՛ն, մարդ Աստուծոյ, պոռաց կինը ետեւէն, գէթ սա աղաքներուդ. մէկ մէկ հասա զգեստ չինէ, վրանին գլուխնին պատուեր է: Ամօթ է, իշխանի զաւակներ են:

— Երբ Գանձակ երթամ՝ կը բերեմ, պատասխանեց ամուսինը:

Գիշին գնեց նաեւ արտեր եւ այգիներ, անտառներ ու սարեր:

— Ոսկին կու գայ ու կ'երթայ, հողն է որ կը մնայ, խորհրդածեց ինքնիրեն, զաւակներս պէտք է հողը սիրեն, հողին մէջ ապրին եւ հողով երջանկանան:

Իւրաքանչիւր մանչուն տուաւ տասնական գութան, տասը զոյգ լծկան եզներ, տասը զոյգ մարալ գոմէշներ եւ հարիւրաւոր մշակներ:

— Գացէք, ըսաւ, հերկեցէք, սերմանեցէք եւ հընձեցէք Աստուծոյ տուած բարիքը:

Հարիւրաւոր գութաններ կ'երթային ու կու գային սեւորակ հողին վրայ, հօտաղները հոռովել կը կանչէին, եւ արտերը կ'ուրախանային ոսկի հատիկն ընդունելով իրենց ծոցին մէջ: Գիշին շատ անգամ կանգնած իր գիւղի բլրակին վրայ՝ կը դիտէր անծայր արտերը, որոնք սեւէն կանաչի կը փոխուէին, կանաչէն ոսկիի, եւ կը ծփային ինչպէս Ծեմքորի առաւօտեան ալիքները:

Սարերուն վրայ իր հօտերն ու նախիրները կը բաղմանային, հարիւրը՝ հազար կ'ըլլար, հազարը՝ բիւր կ'ըլլար, մինչեւ իսկ ստիպուեցաւ թրծուած աղիւսէ խողովակներ ձգել սարերէն գիւղ կաթը իջեցնելու համար, հազարաւոր կաթսաներու եւ տաշտերու մէջ:

Բայց Գիշին տխուր էր. Ծեմքորի մէջ սաւարցի երիտասարդ մը խեղդուած էր:

— Ես եմ մեղաւորը, պէտք էի կամուրջ մը ձգել: Յետոյ խելք չկայ, այլիքին դէմ չեն լողար, կողմնակի կը վարեն: Ոտքը սահեր է եղեր, թող չիտակ տեղը դնէր: Մեզք երխասարգութեանը, տասը տարին ալ վրայ դնաց: Ասոր մէջ Գարրիէլ հրեշտակապետն ալ յանցաւոր է, խօսքը չպահեց. մարդ որ Աստուծոյ անունով կը խօսի՝ պէտք է ամէն բան զոհէ եւ խօսքը պահէ, կրնար շուտով օգնութեան հասնիլ:

Թաղման հոգեհանգստեան ճաշը ինքը կատարեց, քահանային դրամը տուաւ, լացաւ գերեզմանին վրայ, կարծես իր զաւակը մեռած էր, յետոյ հրամայեց գիւղապետին.

— Գնա՛ կիւմրի, ամէնէն լաւ վարպետներէն հինգ հոգի բեր, քարակոփ՝ հարիւր հոգի, որմնադիր՝ հարիւր հոգի, եւ Շեմքորի կամուրջը թող շինեն:

Վեց ամիս վերջը փառաւոր կամուրջ մը երկու ասիւրը իրարու կապեց, կամար կամար ձգուած: Մէկ կամարին վրայ քանդակել տուաւ Գիշին ձկնորս՝ ուռկանը ձեռքին, միւս կամարին վրայ՝ Գիշին մարդ կ'անցընէ Շեմքորէն, երրորդին վրայ՝ Գիշին իշխանական գիրքով, սուրը մէջքին եւ տակը գրուած.

«Շինեցաւ կամուրջս հրամանաւ եւ ծախիւք Գիշին իշխանին»:

Շարաթ մը վերջ եկան ուրիշ գիւղէ եւ ըսին.

— Գիշին իշխան, մեր գիւղը ազրիւր չունի:

— Առէք քսանըհինգ ոսկի եւ ազրիւր բերէք:

— Գիշին իշխան, ըսին ուրիշ գիւղացիներ, մեր գիւղը ճամբայ չունի:

— Առէք քսանըհինգ ոսկի եւ ճամբայ շինեցէք:

— Գիշին իշխան, դու մեր հայրն ես, ըսաւ պառաւ.

գեղջիկուհի մը, կով մ'ունէի որ զաւակներուս կաթ կուտար, տարիքը առած էր, օրերը ձեզի, մեռաւ:

— Այս կնոջ կով տուէք, հրամայեց քովիններուն:

— Գիշին իշխան, ձիւնը գլխուս, լալով եկաւ կին մը, զաւա՛կս, զաւա՛կս խենթեցաւ:

— Սիրահարուած էր:

— Եւ չափազանց:

— Ո՛վ որ չափէն դուրս կը սիրահարուի՝ կա՛մ կը խենթենայ եւ կամ գերեզման կ'երթայ: Ասոր ճար չկայ: Գնա՛ Աստուծոյ խնդրէ տղուդ խելքը:

Գիշինի անունը դնաց աշխարհէ աշխարհ, ամէնուն դատը կը տեսնէր, աղքատներուն հայր էր, եւ Արցախի պաշտպանը:

— Հայր որ հայուն թշնամի է՝ Աստուծոյ ալ թըշնամի է, կ'ըսէր:

Երկու տարի անցաւ իր իշխանութեան վրայ, յիշեց թէ Շահ-Արաս իրեն հիւր պիտի դար բոլոր բանակով:

— Կնիկ, ըսաւ, Շահ-Արասը հիւր պիտի դայ իր ամբողջ բանակով, պէտք է պատրաստուինք լաւ ընդունելութեան մը:

— Ո՞ւր պիտի ընդունիս, ընկուզենիին տակ՞, չոր կոճղի՞ն վրայ: Քեզի հազար անգամ ըսի թէ մարդավարի տուն մը չինէ:

— Այս անգամ իրաւունք ունիս, պատասխանեց Գիշին, պէտք է թաղաւորին վայել տուն մը շինենք:

Կանչեց Հայաստանի, Վրաստանի լաւագոյն վարպետները.

— Շահ-Արասը հիւր պիտի դայ, թաղաւորի վայել տուն մը շինեցէք: Հազար գործաւոր կ'ուղէք՝ տասն հազար կու տամ, բայց չորս ամիսէն պալատս պատրաստ պէտք է ըլլայ:

— Ծառայ ենք, Գիշին իշխան, ըսին վարպետները :
Գծեցին, չափեցին եւ օրական մարդու հասակով սկսաւ բարձրանալ Գիշին իշխանին պալատը :

— Պատերը հաստ շինեցէք որ ո՛ւրեք ուրեք չանցնի :
Գոները լայն ու պղնձէ ըլլան, աշտարակները երկինք բարձրանան ինչպէս Շեմքորի բարտինները :

Գիշին պալատ չէր որ շինել կու տար՝ այլ հսկայ ամրոց մը . նա գիտէր իր ընելիքը :

— Ինչ որ ալ ըլլայ՝ անհաւատներու մէջն ենք, ըսաւ ինքնիրեն, այդ մարդիկը ուժէ կը վախնան, արդարութենէ եւ մարդկութենէ չեն հասկնար :

Վեց ամիս յետոյ իր դղեակին շինութիւնը վերջացաւ . կոփուած քարերով, քանդակուած խաչքարերով կարծես սպիտակ արծիւ մ'էր՝ թառած գիւղին վրայ :

— Իշխան Գիշին, բարով վայելէք, դուք եւ ձեր թոռներուն թոռները ուրախ օրեր միշտ տեսնէք, թշնամիին սուրը կտորի, ալիքի պէս իր ոտքերուն տակ փըշուր փշուր ըլլայ, ըսին վարպետները, կրկնեցին քարակոփները եւ վերցնելով իրենց գործիքները՝ ճամբայ ինկան դէպի իրենց աշխարհները :

— Մարդ Աստուծոյ, ե՞րբ պիտի փոխադրուինք նոր տունը, ըսաւ կինը :

— Կնիկ, համբերէ, երթամ Գանձակ, գորգեր բերեմ յատակներու համար, մետաքսէ վարագոյր՝ պատուհաններուն համար, փետուրէ անկողին՝ Շահին համար :

— Չմոռնաս երեխաներուն համար ալ իշխանավայել դրեատ գնել :

— Ատ ալ կը բերեմ :

— Գիշին, ինձի համար ալ զոյգ մը ծոպաւոր դեղին հողաթափներ գնէ :

— Շատ լաւ, ատ ալ կը դնեմ, դեռ ըսելիք ունի՞ս :

— Պնակ չունինք, ափսէ չունինք, ամօթ է լաւաշի վրայ հաւ հրամցնել . հիմակ իշխան ես, ամէն բան իր տեղն ունի :

— Ուրի՞չ :

— Կ'ըսեն թէ քրիստոնեայ թաղաւորները մատներու պէս երկաթներ ունին, անով կը բռնեն միւր եւ կ'ուտեն : Շահ-Աբասը զարմացնենք :

— Խելքդ թո՞ւ է, կնիկ, երկաթով միս կ'ուտե՞ն, Աստուծոյ տուած մատները ի՞նչ եղան :

Գիշին քանի մը ձիաւորներով մեկնեցաւ Գանձակ :

— Գիշի՛ն, Գիշի՛ն, պոռաց կնիկը ետեւէն, չմոռնաս մետաքսէ բարձեր ալ բերելու :

Գիշին չլսելու զարկաւ եւ անհամբեր շարժումով մեկնեցաւ : Երեք օր եւ երեք գիշեր պէտք էր ձիավարել Գանձակ հասնելու համար : Գիշին կը կարծէր թէ իր համբաւը աշխարհիս չորս կողմը հասած էր, մինչդեռ Արցախէն անդին գինքը չէին ճանչնար :

Երբ Գանձակ հասաւ՝

— Բա՛, աս բաւական մեծ քաղաք է եղեր, ըսաւ քովիններուն :

Հոն ոչ ոք կը ճանչնար, ո՛չ պանդոկ կար, ո՛չ բարեկամ : Քաղաքի մուտքին մեծ կարաւան մը կար, ուր իջեւանեցաւ իր մարդերով :

Յաջորդ օրը հարցուց կարաւանապետին .

— Աս քաղաքին մէջ ո՞վ կը բնակի :

— Մարդիկ կը բնակին :

— Հարկաւ մարդիկ, էչեր պիտի չընակին, վրայ բերաւ Գիշին . ըսել կ'ուզեմ որ հայ քրիստոնեա՞յ են թէ անհաւատներ :

— Գետէն ասդին՝ հայ քրիստոնեայ են, իսկ գետէն անդին՝ թաթարներ, պատասխանեց իջեւանի տէրը:

— Տղաք, դարձաւ իրեններուն, մենք անհաւատներու հետ դործ չունինք:

Մտաւ գլխաւոր պողոտան. ասդին՝ դորդ կը ծախէին, անդին՝ կերպասներ, միւս կողմը՝ պնակներ:

— Կնիկս հոս ըլլալու էր, ըսաւ քովիններուն, խելքը պիտի թոցնէր:

Գիչին հագուած էր սովորական. ո՛չ սուրը կախած էր եւ ոչ ալ իշխանութեան հրամանադիրն ունէր ծոցին մէջ:

— Պարսկական, Շիրազի եւ հայկական դորդեր ունի՞ք, հարցուց դորդավաճառի մը՝ մտնելով խանութը: Իւրաքանչիւր տեսակէն տասնական հատ տուէք:

Գորդավաճառը վերէն վար չափեց այդ դիւզացին եւ պատասխանեց.

— Ո՛չ, խտր կը ծախենք, ձեզի շատ յարմար է:

— Ո՛չ, բարեկամ, ես կ'ուզեմ դորդ գնել, Շահը խտրի վրայ չի նստիր, ըսաւ Գիչին:

— Ո՞ր Շահը:

— Շահ-Աբաս թագաւորը:

— Հարկաւ չի նստիր, քեզի պէս դիւզացի՞ կը կարծես:

— Ուրեմն կ'ուզեմ դորդ գնել:

— Մարդ Աստուծոյ, գնա՛ր րանդ, զիս խաղի՞ կ'ուզես առնել: Ամբողջ դիւզդ ծախես՝ այս դորդերը չես կրնար գնել:

— Տղաք, ըսաւ Գիչին իրեններուն, ոսկիները ձիերուն վրայ դրէք, ուրիշ խանութ երթանք:

Երբ համեաները ձիերու վրայ դրին՝ հնչուն ոսկին

չառաչեց: Գորդավաճառը կարծեց թէ երկաթի կտորուանքներ են, որ դիւզացիները սովոր են ժողովել:

— Այդ ժանգոտ երկաթի կտորներով կրնաս Մարդանտի դորդ ալ գնել, ըսաւ խանութպանը շատ ծաղրական շեշտով:

Գիչին հանեց համեալն ոսկի մը եւ ցոյց տալով պատասխանեց.

— Այս երկաթի կտորներով կրնամ ամբողջ Գանձակը գնել, քեզ ալ մէջը: Եւ ճամբայ ելաւ:

— Ո՛հ, Գիչին իշխան, ապշած ետեւէն վազեց դորդավաճառը, ետ եկուր, ես քեզ չճանչցայ մէկէն:

— Անձանութին հետ պէտք է աւելի ազնիւ ըլլալ՝ քան ծանոթին հետ. դուն գնա՛ խտր ծախէ:

Գիչին մտաւ ուրիշ խանութ մը:

— Բարեկամ, դուք հա՞յ էք, հարցուց ազնիւ կերպով:

— Հայ եմ եւ ճակատս օծուած է սուրբ մեռնով: Այս թաղը ամբողջ հայ են:

— Փառք Աստուծոյ, ես ալ հայ եմ: Սաւար դիւզը կը բնակիմ, եւ Արցախի իշխանն եմ:

Այս դորդավաճառն ալ վերէն վար չափեց այդ դիւզացին.

— Դուք Արցախի իշխանն:

— Այո՛, Արցախի իշխանն եմ, սուրս հետս չբերի եւ թագաւորական հրամանադիրն ալ տունը մոռցայ:

— Բեռներով ոսկի բերած է, տիրոջ աղանջէն փրսւփրսաց խանութի պաշտօնեան:

— Ո՛հ, ո՛չ սուր պէտք է, ո՛չ ալ թագաւորական հրամանադիր. ձեր երեսէն կը հասկցուի թէ իշխան էք: Խնդրեմ, հրամայէք նստեցէք, ի՞նչ ծառայութիւն կըրնամ ընել:

— Տասը հատ հայկական դորդ կ'ուզեմ, տասը հատ Եփրատի դորդ, տասը հատ Սմբղանտի դորդ, տասը հատ ալ պարսկական դորդ:

— Գլխուս վրայ, բայց ձեզի բաւական սուղ պիտի նստի: Է՛հ, իշխան ըսածդ ալ այսպէս պէտք է ըլլայ:

— Դրամի մասին հոգ մի՛ ընէք, ըսաւ Գիշին, միայն արդար գինն ըսէք: Հայը որ հայը կը խաբէ՝ զԱստուած ալ կը խաբէ:

— Կարծեմ թէ զԱստուած դժուար է խաբել, այնպէս չէ՞, տէր իմ:

— Ըսելու ձեւ մըն է, կը կարծէ թէ կը խաբէ, բայց ինքզինքը կը խաբէ եւ պատիժը կ'առնէ:

— Կ'ուզէի հարցնել թէ արդեօք ո՞ր իշխանական տոհմէն էք: Մամիկոնեա՞ն, Բագրատունի՞ թէ Սիսական տոհմէն:

— Ձե՞ք լսած Գիշին իշխանին անունը:

— Ո՞ր մէկը յիշենք, ո՞ր մէկը մոռնանք, անհաւատները կոտորեցին մեր բոլոր իշխանները:

— Բայց Գիշին գիտէ իր գլուխը բարձր բռնել: Սաւար գիւղի վերեւը այնպիսի՛ պայտա մը չինեցի՝ որ սուլթանին բոլոր թնդանօթները թափես՝ քար մը տեղէն չի շարժիր, իսկական Ծիրանքար մը: Գիտես Ծիրանքարը, չէ՞:

— Ոչ, չեմ գիտեր:

— Մեր գիւղէն քիչ մը հարաւ հին բերդ մըն է: Բերդատէր իշխանը առանց զաւակի մնալով բերդը աւերակ դարձաւ, բայց ես տասներկու առիւծի պէս մանչեր ունիմ:

— Աստուած ձեր սուրը զօրացնէ:

Գորդավաճառը փոքր գորգերը խանութին մէջ, եւ Գիշին հպարտօրէն մէյ մը գնաց եկաւ վրանին:

— Լաւ են: Գի՞նը:

— 500 դեղին ոսկի:

Գիշին համրեց դրամները. ոչ իսկ համետի մէկ աչքին կէսը պակսեցաւ: Վաճառականը արդար եղաւ, Գանձակեցին խարդախութիւնը չի սիրեր:

— Դեռ ուրիշ գնելիքներ ալ ունիմ. մետաքսէ վարագոյրներ, թաւիչէ զգեստցուններ եւ թագաւորական անկողին մը:

Գանձակի մէջ ամէն բան կը գտնէք:

— Կնոջս ալ ծոպաւոր հողաթափ պիտի գնեմ, քեթիլը վեր տնկուած:

— Թամար թագուհի՞ն ո՞ճով:

— Ո՛չ, Աշխէն թագուհիին ո՞ճով: Թամարը ես չեմ ճանչնար, մեզի հետ գործ չունի:

Գիշին գնեց կերպաններ, մետաքսէ վարագոյրներ եւ իր կնոջ համար ալ ոսկեզոյն գոյգ մը հողաթափ՝ քիթը վեր եւ ծոպը կախուած: Վարձեց ուղտերու կաբաւան մը՝ ապրանքները Սաւար փոխադրելու համար:

— Մարդ Աստուծոյ, ի՞նչ պիտի ընես այդքան ապրանքը, ըսին խանութպանները:

— Շահ-Արաս ինձի հիւր պիտի գայ իր բանակով, պէտք է թագաւորին վայել ընդունելութիւն ընեմ:

— Է՛հէ՛յ, աշխարհէն լուր չունիս: Շահ-Արասը թուրքերու առջեւէն Պարսկաստան քաշուեցաւ, կործանեց Ջուզան, կողոպտեց Արարատեան գաշտը եւ բնակիչները իր երկիրը քշեց:

— Լուսաւորչի սուրբ Աջն ալ տարաւ այդ պիղծը, ըսաւ հայ մը սպառնալից:

Գիշինի խելքին պիտի գար, գրեթէ ուզեց ամէն բան ձգել եւ հեռանալ իր գիւղը, հոն կա՛մ ցանցն առնել ձուկ որսալ՝ կամ սարերու վրայ հովիւ ըլլալ:

— Ո՛չ, ըսաւ ինքնիրեն, այս ոսկիները Աստուած
զրկեց որ Արցախը եւ իր ժողովուրդն ու Գանձասար
վանքը փրկեմ անիրաւաներու ձեռքէն:

— Բարեկամ, հարցոյց հայու մը, հոս հրացան կամ
ուսմբ շինող կա՞յ:

— Զէնքերու թաղը պէտք ես երթալ, հոն շատ վար-
պետ հայեր կան:

— Կանչեցէք ինձի այդ վարպետները: Ըսէք թէ
Գիշին իշխանը ձեզ կ'ուզէ:

Գիշինի անունը արդէն տարածուած էր Գանձակի
մէջ, ամէն խանութպան կը սպասէր որ ապրանք ծախէ
այդ ոսկիներով լի գիւղացիին: Շուտով եկան զինարանի
վարպետները մրոտած ձեռքերով, սեւցած աչքերով,
այրած երեսներով:

— Այսպէս կը սիրեմ ձեզ տեսնել. դուք այդ սեւ
կերպարանքին տակ՝ կեանքը կը ստեղծէք: Կրնա՞ք հրա-
ցան շինել:

— Այո՛:

— Կրնա՞ք թնդանօթ շինել:

— Այո՛:

— Կրնա՞ք պողպատէ սուր եւ նիզակ շինել:

— Ամէնէն լաւ տեսակը եւ Ալլահի բերտի պղինձով:

— Լաւ, շինեցէք հարիւր յիսուն հրացան, տասը
թնդանօթ, հազար հատ սուր եւ հազար հատ նիզակ:

— Տարի մը պէտք է այս ամէնը շինելու համար:

— Տարին շատ է, թշնամին մեզի չի սպասեր: Պա-
տրաստ չունի՞ք:

— Եղածը թաթար պէկեր գնեցին:

— Հայու խելք, գէնք կը շինէ եւ թշնամիին կու
տայ որ զինքն սպաննէ: Ասկէ վերջ անհաւատին գէնք
չէք ծախեր:

— Մեզի ապրելու համար դրամ պէտք է, առեւ-
տուրը ուրիշ բան է՝ պատերազմը ուրիշ բան, պատաս-
խանեցին վարպետները:

— Ո՛վ որ գէնք չունի՝ հարստութիւնը իրենը չէ,
հայրենիք չունի, ընտանիքը իրենը չէ, պատիւ չունի:
Ապսպրանքին կէսը երեք ամիսէն կ'ուզեմ, կէսն ալ միւս
երեք ամիսէն: Դրամի մասին հող մի՛ ընէք:

Գիշինի կարաւանը ճամբայ ելաւ դէպի Սաւար:
Գիշին մտածկոտ էր, թերեւս Թուրքերը Արարատեան
դաշտէն բարձրանան Արցախի նահանգը, աւերեն գիւ-
ղերը, պղծեն վանքերն ու եկեղեցիները: Երկու ձիա-
ւորներ զրկեց լրտեսելու եւ լուր բերելու: Ամէն բան
խաղաղ էր Սաւարի մէջ, եւ ժողովուրդն իրեն կը սպա-
սէր:

Երբ կարաւանը Սաւար մտաւ, թմբուկով եւ զուռ-
նայով ընդունեցան: Բեռները վար դրին իր պալատին
առջեւ: Գիւղը գորգերու եւ մետաքսներու գոյներով
կարծես ծաղկատան դարձաւ:

— Կնիկ, ըսաւ Գիշին, գորգեր բերի Սմրղանտի,
գորգեր պարսկական եւ հայկական, քեզի զոյգ մը հո-
ղաթափ՝ ոսկի գոյնով, քիթը վեր եւ ծոպերը կախ:
Վարագոյրներ բերի Մուղանի մետաքսով հիւսուած,
թաւիչէ կերպաններ՝ զաւակներուդ հագուստի համար:

Բայց Գիշին բարի մարդ էր, կ'ուզէր որ ամէն ոք
երջանիկ ըլլայ:

— Մարդ որ բարիք չ'ըներ՝ մարդ չէ, կրկնեց ինքն-
իրեն, ու ամէն մէկ գիւղացիի հագուստոց կերպաս
տուաւ:

— Կնիկ, պալատը եղաւ, զարդերն եղան, գորգերը
փռուեցան, սակայն Շահ-Աբաս թագաւորը Պարսկաս-
տան քաջուեր է Թուրքերու բանակին առջեւէն:

— Վա՛խ, գոռնա՛մ, ըսաւ կինը:

— Շատ մի՛ ցաւիր, կործաններ է Ջուզան, քչեր տարեր է Արարատեան դաշտի ժողովուրդը եւ Լուսաւորչի սուրբ Աջը յափշտակեր է:

— Թո՛ւ, հոգեմ գլուխը, պատասխանեց կինը: Ես չէի՞ ըսեր թէ թագաւորի քիթ բերան չունի:

Գիչին կանչեց Արցախի տասներկու գաւառներուն պետերը եւ ըսաւ.

— Շահ-Արասը թրքական բանակի առջեւէն քաշուեր է Պարսկաստան, կործաններ է Ջուզան, գերի տարեր է Արարատեան դաշտի ժողովուրդը եւ յափշտակեր է Ս. Լուսաւորչի օրհնեալ Աջը: Չեմ դիտեր, օրհնե՞նք թէ անիծենք զինքը:

— Անէ՛ճք, պոռացին գաւառապետները:

— Թող Աստուած տեսնէ իր գատը: Կ'ընեն թէ Հայերով իր երկիրը պիտի զարգացնէ: Ես չեմ հաւատար որ էչը մարդ ըլլայ: Մենք մեր ճարը տեսնենք: Ով որ զէնք չունի՝ տուն չունի, հայրենիք չունի, ընտանիք չունի: Թուրքերը սովոր են կողոպտելու եւ ջարդելու: Արիւնի գինով պէտք է Արցախը պաշտպանենք:

— Բայց զէնք չունինք:

— Քիչ տեսնէն կը հասնին Գանձակէն:

— Մեր երիտասարդները զէնքի վարժ չեն:

— Գէչ բան է, գէչ բան. երբ մեր Հայերը զէնքը ձգեցին՝ գերի եղան օտարին:

— Ի՞նչ ոյժ կրնանք հանել ահաւոր Օսմանցիին դէմ, ըսաւ ծերունի գաւառապետ մը, երբ Շահ-Արաս իր մեծ բանակով վախցած հեռացաւ:

— «Մուկը իր ծակին մէջ առիւծ է», կ'ըսէ առակը, պատասխանեց Գիչին. ով որ այս անմատչելի լեռներն

ու անտառներն ունի՝ բնութիւնը իրեն դաշնակից ունի եւ վերջին յաղթանակը բնութեան է:

— Ինչո՞ւ այս տապնապը, Գիչին, երբ թշնամին թերեւս այս կողմերը գալու միտք ալ չունի, ըսաւ տարիքոտ պետերէն մին:

— Քիչ մը դրամ կու տանք, անասուն կու տանք, ցորեն կու տանք՝ կ'երթան. ի՞նչ պէտք կայ դիմադրելու, աւելցուց ուրիշ մը:

— Տեսե՞ր ես որ դայը հօտին մէջ մտնէ եւ մէկ գառնուկով դո՛հանայ:

— Իրաւունք ունի մեր իշխանը, պէտք է զէնքով պաշտպանենք մեր ժողովուրդը եւ մեր ինչքերը, ըսին երիտասարդ գաւառապետներ:

— Մեր Արցախը հարիւր գիւղ ունի, ամէն գիւղէն գէթ տասնական անվախ եւ հուժկու երիտասարդներ պէտք է ընարել. ես իմ տասներկու գաւակներս կու տամ: Թող զէնքի վարժին եւ պաշտպանեն երկիրը:

— Դժուար պիտի ըլլայ համոզել այդ երիտասարդները, ըսաւ ծերունի մը:

— Մէյ մը որ վառօղի հոտն առնեն՝ ա՛լ զէնքը չեն ձգեր, պատասխանեց Գիչին:

Գաւառապետները մեկինցան իշխանին հրամանները կատարելու: Տասնհինգ օր վերջ Սաւար գիւղը լեցուեցաւ խանդավառ երիտասարդներով: Ոմանք զինուած էին, ոմանք անզէն:

— Ես ձեր հոգիին մատաղ, ըսաւ Գիչին, լերան որդիներ, վտանգը կրնայ շատ մօտ ըլլալ եւ կրնայ շատ հեռու ըլլալ, պէտք է մեր արիւնով մեր ընտանիքները, ինչքերն ու Արցախը պաշտպանենք Օսմանցիներու դէմ:

Քիչ տեսնէն սկսան զէնքերն հասնիլ Գանձակէն: Փայլուն հրացանները, սուրերը շուտով գրաւեցին երի-

տասարդներու աչքերը: Թնդանօթ՝ մէկ հատ հասած էր: Գիշին դայն դրաւ իր պալատին առջեւ: Վարպետը լեցուց վառօդը մէջը, դրաւ կրակը եւ ահաւոր պայթիւնով քարէ գնդակը թռաւ հարիւր կանգունէն աւելի: Սաւարցին այնպէս կարծեց թէ Գիշին կրնայ Պոլիսն ալ գրաւել: Իշխանին անունը եւ քաջութիւնը անցաւ ժողովուրդի երեւակայութեան մէջ եւ աշուղները երգեր շինեցին իր վրայ:

Հոն ուր խանդավառութիւն կայ՝ քաջութիւնն ալ ետեւէն կու գայ, ըսաւ Գիշին եւ պիտեքը ոլորեց, հըպարտ նայուածք մը ձգելով փայլուն զէնքերուն վրայ: Այդ տարին հանգարտ անցաւ եւ Գիշին զբաղեցաւ իր արտերով եւ գութաններով:

Յաջորդ գարնան՝ լուրերը շատ տխուր էին. Արաբատեան դաշար, Շիրակը ոսնակոխ եղած էին թուրք բանակներէն, սակայն Արցախի իշխանը վստահ էր իր երկրին բնական ամրութիւններուն վրայ, յետոյ գիւղերը բաւական զինուած էին եւ մեծ յոյս ունէր արցախեցիի քաջութեան վրայ:

— Կ'ըսեն թէ, խորհրդածեց, ժամանակին կազբունաւոր մը եկած է Հայաստան եւ սակայն չէ կրցած Արցախ մտնել: Նայեցաւ անտառներուն, բարձր սարերուն, ո՞վ կրնայ, գոչեց, Աստուծոյ շինած բերդերը քանդել:

— Գիշին իշխան, ըսաւ օր մը գիւղի ծերերէն մէկը, զէնք ունինք, փոքրիկ բանակ մը ունինք, այս ամէնը շատ լաւ. եթէ թուրքերը գան եւ դաշտերը աւերեն, ցորենները տանին, անասունները քշեն՝ մենք պիտի մընանք սովամահ. լաւ չէ՞ որ անմատչելի լեռներուն մէջ շինենք ցորենոցներ, կաթնարաններ, վտանգին առջեւն առնելու համար:

— Իրաւունք ունիս, այդ բանը չէի խորհած, պատասխանեց Գիշին: Ամէն դաւառ եւ գիւղ իր լեռներուն մէջ պահեստի շտեմարան պէտք է ունենայ:

Եւ Գիշինի հրամանը կատարուեցաւ: Սակայն Արցախի կողմերը թուրք չէր տեսնուեր, կարծես թէ Գիշին անձկութեամբ թշնամիին կը սպասէր: Յաճախ կ'ելլէր իր պալատի տանիքը չորս կողմը դիտելու, կամ ձիաւորներ կը զրկէր լուր բերելու, անոնք պարապ կը դառնային, Արցախը թշնամի չէր մտած:

— Ի՞նչպէս է ժողովուրդս, կը հարցնէր իր ձիաւորներուն:

— Երջանիկ է, կը հերկէ, կը ցանէ, կը հնձէ, եւ կիրակի օրերը հաւ ու գինի ունի իր սեղանին վրայ:

— Այդպէս ըլլալու է:

— Միակ աշխարհն է ուր տուրք չկայ, յափշտակութիւն, գողութիւն չկայ, ըսին ձիաւորները:

— Գիշինի աչքը ամէն կողմն է, յետոյ Հայերը գողութիւն չեն ընէր:

Գիշին եղաւ հարիւր տարեկան. հարիւր քսան թոռներ ունէր. անթիւ կովեր, եզներ, անծայր հօտեր, եւ գութանները կ'երթային ու կը դային հորիզոնէ հորիզոն:

— Մեռնիմ Գարբիէլ հրեշտակի խօսքերուն, դեռ բազուկներուս մէջ երիտասարդի ոյժ կայ, ըսաւ Գիշին եւ թօթուեց իր բուննցքը. այո՛, երիտասարդի ոյժ կայ, կրնայ ամէն զէնք բռնել, մաճը քաշելով զոյգ մը եզներ կեցնել: Է՛հ, Աստուծոյ խօսք է, կատակ չէ:

Բայց թուրքը չերեցաւ Արցախի կողմերը, ժողովուրդի աչքին Գիշինի անունը անյաղթ հերոսի հաւասար եղաւ:

— Թուռն չ'անցնիր մեր երկրէն, կ'ըսէր գիւղացին:

— Մէկ հարուածով՝ դոմէշ մը կրնայ սատկեցնել, կ'աւելցնէր ուրիշ մը:

— Այնքան զէնք ունի՝ որքան ոչխարներ:

— Կ'ըսեն թէ օրական յիսուն լիտր մոմ կը վառեն իր պալատին մէջ, ըսաւ ուրիշ մը:

— Ի՞նչ կ'ըսես, արքայութիւն է, արքայութիւն. ես անգամ մը տեսեր եմ, խօսեցաւ ուրիշ մէկը:

Տարիները կու գային ու կ'անցնէին, ինչպէս Շեմֆորի ալիքները: Չաւահները զաւակ կը ծնէին, կովերը հորթ կը բերէին, ոչխարները գառնուկներով սարերը կը լեցնէին:

Եկանք հասանք 1723ին: Այդ տարին լուր բերին Գիշինին թէ Հայաստան շարժումի մէջ է, թէ Կուր գետին վրայ գեղին մագերով, գեղին գէմքով քրիստոնեայ ազգ մը թուրքին գէմ եկեր է, բայց ըսին խաչը ծուռ կը հանէ երեսը:

— Պաչը ծուռ կը հանէ, ուրեմն ծուռ քրիստոնեայ է, խորհրդածեց ինքնիրեն, հոգ չէ, թող մ'էյ մը սա անհաւատներուն գլուխը ջախջախէ, յետոյ խաչը կը շտկենք:

Գիշին հագուեցաւ իր փառաւոր զգեստները, սուրը մէջքը կախեց, Շահին հրամանագիրը ծոցը դրաւ եւ առաւ հարիւր ձիաւորներ ու գնաց գեղին մարդերու այցելութեան: Անցաւ Կուր գետը եւ Ալազանի ափերուն վրայ հանդիպեցաւ գեղին պահակներու:

— Կեցէ՛ք, ո՞վ էք հարցուցին պահակները:

— Գիշին իշխանն է, չէ՞ք ճանչնար, պատասխանեց Արցախի իշխանը, եկած է քրիստոնեայ թագաւորին տեսութեան:

Պահակները առաջնորդեցին զինքը մեծ թագաւորին

վրանը: Գիշին բարեւ տուաւ, բարեւ առաւ, հանեց ծոցէն Շահին հրամանագիրը եւ ցոյց տալով ըսաւ.

— Գիշին, Արցախի իշխանը:

— Պետրոս Ռոմանով, Ռուսերու թագաւորը, պատասխանեց գեղին մարդը:

— Քանի որ անուննիդ Պետրոս է, վախ չկայ, Յիսուսի աշակերտ էր, բայց երեք անգամ ուրացաւ իր Տէրը, հոգ չէ թէ յետոյ շատ զղջաց եւ այնքան լացաւ որ քթին երկու կողմերը խոր ափօսներ բացուեցան:

Պետրոս թագաւոր, իմ բանակս քուկդ է, իմ նախիրներս ու հօտերս քու բանակիդ համար են, ցորեն կ'ուզես՝ կրնամ ամպարներով տալ, կաթ, պանիր կ'ուզես՝ բանակդ կրնայ տարի մը ուտել եւ դարձեալ կ'աւելնայ, միայն սա թուրքին գլուխը լաւ ջախջախես:

— Մենք շնորհակալ ենք ձեր առատաձեռնութենէն, Գիշին իշխան, ըսաւ ձարը, բայց թուրքին հետ խաղաղութիւն ըրինք եւ ես իմ երկիրս պիտի դառնամ:

— Վա՛խ, պատասխանեց Գիշին, թուրքին հետ խաղաղութիւն կ'ըլլա՞յ, խաչը մահիկին քով կը դրուի՞: Է՛հ, ծուռ խաչ ունեցող ժողովուրդը ծուռ դորձեր ալ կը տեսնէ: Բայց գիտցիր, Պետրոս թագաւոր, որ մենք մեր խաչը շիտակ կը հանենք եւ շիտակ ալ քրիստոնեայ ենք:

Գիշին ձգեց Չարը եւ վերադարձաւ իր աշխարհը: Գիւղացիները զինքը չըջապատեցին: Գիշին շատ մտածկոտ ըսաւ.

— Ճշմարիտ քրիստոնեան մենք ենք: Մեր խաչը շիտակ է, բարձր է եւ յաղթական:

— Թուրքին հետ պատերազմ չըրա՞ւ, հարցուց զիւղացի մը:

— Ո՛չ, խաղաղութիւն ըրեր է. ասոր նայէ, թուրքին հետ խաղաղութի՞ւն կ'ըլլայ:

— Թո՞ւ է, հողեմ գլուխը, ըսաւ կինը, դեղին խիւրը բան մը կ'արժէ՞:

— Բոլորն ալ դեղի՞ն էին, հարցուց ուրիշ գիւղացի մը:

— Գեղին՝ ինչպէս հասած դպումները:

— Դուն իրենց թագաւորը տեսա՞ր, ըսաւ ուրիշ մը:

— Տեսայ, փառաւոր վրանի մը մէջ նստած էր, վրանին վրայ կը ծածանէր երկու գլխով արծիւէ դրօշ մը:

— Երկու գլխով արծի՞ւ, հարցուց մէկը:

— Այո՛, երկու գլխով արծիւ եւ մէկ մարմինով:

— Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ամէն, ըսաւ դարձացած ծեր մը:

— Եղբայր, ատոնց ամէն բանը ծուռ է եղեր:

— Լուսաւորիչ ունի՞ն:

— Չունին:

— Էջմիածի՞ն:

— Չունին:

— Ուրեմն լաւ քրիստոնեայ չեն եղեր, ըսին բոլորը:

— Մարդ որ լաւ քրիստոնեայ է, հայ է, հողուն մատաղ այս ազգին, կը մեռնի՞ բայց իր խաչը ծուռ չի բռներ:

— Ի՞նչ ըսեմ մեր չար բախտին, ըսաւ գիւղացի մը, սանկ շնորհքով հայ թագաւոր մը չունինք որ սա անհաւատներուն վիզը ոլորէ. մարդ կայ, դէնք կայ, հարստութիւն, հող ու ջուր կայ, սա հէրն անիծած բախտը չկայ:

— Բախտին կոյր աչքը փորեմ, պատասխանեց Գիւլին, մարդ որ մարդ է՝ իր բախտը ձեռքին մէջն է, մեր դաշտեցիները դէնքը ձգեցին, դրամի ետեւէ եղան, եւ

դրամն ու կեանքերնին վրայ տուին. տեսէք սա մեր լեռնցիները, հաց ու տաքդեղ կ'ուտեն, բայց դէնք ունին, ազատ կ'ապրին: Ինչո՞ւ ես դէնք գնեցի, խաղի՞ համար էր: Ով որ դէնք չունի՝ հայրենիք չունի, տուն չունի, կեանք չունի:

Գիւլին քանի մը քայլ առաւ եւ կամաց կամաց մեկնեցաւ իր պալատը: Գիւղացիները կէս մը մտածկոտ եւ կէս մը յուսալից ցրուեցան իրենց տունները: Աստղազարդ գիւշեր մը ծածկեց գիւղն ու լեռները: Գիւլին պատուհանին առջեւ նստած կը գիտէր պայծառ երկինքը եւ մտքէն կ'անցընէր դեղին մարդերու ծուռ խաչը եւ թուրքերու հետ խաղաղութիւնը: Յանկարծ երկինքը լուսաւորուեցաւ, հսկայ ասուպ մը սուրաց արեւելքէն արեւմուտք, գլուխը ճառագայթներու պսակ մը ունէր, կարծես հարիւրաւոր խաչեր ձեւացած էին: Հեռուն սոսկալի որոտում մը լսուեցաւ: Բոլոր գիւղացիները պզտիկ հրապարակը թափեցան, Գիւլին ալ իջաւ իր ժողովուրդին մէջ եւ ըսաւ.

— Սաւարցիներ, Հայաստանի մէջ մեծ բան մը պատահեցաւ, Աստուած իր թնդանօթը նետեց անհաւատներու դէմ:

— Գիւլին իշխան, ըսաւ գիւղացի մը, հարիւրաւոր խաչեր կը տեսնուէին:

— Ս. Լուսաւորչի յաղթական խաչն էր, պատասխանեց Գիւլին, Հայաստանի մէջ մեծ բան մը պատահեցաւ: Մե՛ղք, սա Գարբիէլ հրեշտակն ալ այս կողմերը չի դար որ հարցնէինք իրեն:

Հրեշտակին հարցնելու պէտք չեղաւ. յաջորդ օրը երկու սրբնթաց ձիււորներ տեսնուեցան վարի արտերուն կողմը: Քիչ էին, թշնամի չէին կրնար ըլլալ: Ձիււորները կանգ առին գիւղին մէջ, Հայեր էին, եւ Ղա-

բարազէն կու գային: Յողնած էին ձիերը եւ քրտնած, կ'երեւի երկար եւ փրփրալից ճամբորդութիւն ըրած էին:

Բոլոր գիւղացիները զիրենք շրջապատեցին. անոնց գէմքերը խոռվելի նշաններ ունէին եւ սրտերնին կը տրոփէր առուակի նման:

— Պաղ թան բերէք այս մարդերուն, հրամայեց Գիշին, պաղ թանը սիրտ կը հովացնէ:

Թանը խմեցին, քիչ մը շունչ եկաւ վրանին եւ աչքերնին շրջելով բոլորակ կազմած գիւղացիներուն վրայ, ըսին.

— Դուք հոս հանգիստ էք, կը հերկէք, կը ցանէք եւ կը հնձէք, բայց հայրենիքը պատերազմի մէջ է: Խորհեցէք ձեր եղբայրները, թշնամին կրնայ վաղը հոս ալ հասնիլ:

— Ձենք հասկնար, ի՞նչ կ'ուզէք ըսել, հարցուց Գիշին:

— Ղարարաղը պաշարուած է:

— Պարսիկներէ՞ն:

— Ո՛չ, Օսմանցիներէն. Պետրոս ձարը խաղաղութիւն ըրաւ եւ մեր երկիրը պարզեւ տուաւ թուրքին:

— Արցա՞ն ալ:

— Այո՛, Կուր դեռին ամբողջ հարաւը:

— Թո՛ւ իր երեսին, ըսաւ Գիշին, որո՞ւ ապրանքը որուն կու տայ:

— Մենք յոյս ունէինք որ քրիստոնեայ մարդ է, կու գայ եւ կը ճզմէ անհաւատներուն գլուխը: Անթիւ բանակներ ունէր:

— Ի՞նչ կը յուսաք այն մարդէն որ ծուռ խաչ կը հանէ իր երեսը: Ուրեմն խեղճ հայը նորէն սոսնակոխ եղաւ:

— Դաշտային մասերը՝ այո՛, բայց լեռներու մէջ բուռ մը քաջեր հերոս Դաւիթ Բէկի առաջնորդութեամբ պատերազմի մէջ են, զիշերը քուն չունին, ցորեկը հանգիստ չունին: Պէտք է ամբողջ լեռնային Հայաստանը սոքի ելլէ եւ թշնամիին կոնակէն ալ յարձակի:

— Շա՞տ են թշնամիները, հարցուց Գիշին:

— Ես ըսեմ դաշտերը բռնած են, դուն ըսէ՛ լեռներն ու ձորերն ալ բռնած են, ամէն կողմ գլուխներ, գէնքեր, ձիեր ու վրաններ, համբանքը չկայ:

— Ձրե՞ս թէ սա մեր գլուխի դաշտերուն պէս գլուխներ:

— Այո՛, ճերմակ, կարմիր ու կանաչ փաթթոցներով գլուխներ:

Դող մը անցաւ գիւղացիներու մէջէն, իրարու երես նայեցան:

— Բայց Դաւիթ Բէկ մեծ իշխանը, շարունակեց ճամբորդը, հնձեց այդ գլուխները, ինչպէս գերանդիով ցորենը կը հնձեն: Միւթար անունով զօրավար մը ունինք, ան ի՞նչ քաջ է, մէկ սուրով ամէնէն քիչ հինգ գլուխ կը թոցնէ: Հապա Աւետիք քահանա՞ն, կատղած առիւծ կը դառնայ կռիւի մէջ:

Գիւղացիները շունչ քաշեցին եւ ցնծութեան աղաղակ մը բարձրացաւ.

— Կեցցէ՛ Դաւիթ Բէկը:

— Ո՛վ որ իր պարտքը չկատարէ այս հայրենական պատերազմին, նա մարդ չէ, քրիստոնեայ չէ, ըսաւ Գիշին: Ի՞նչ կը հրամայէ մեծ իշխանը, հարցուց եկուորներուն:

— Կռիւր չէ վերջացած, մենք լուր առինք թէ աւելի մեծ ուժերով պիտի յարձակին, Դաւիթ պէտք ունի պատերազմողի, ուտելիքի եւ զէնքի:

— Անշուշտ մեծ իշխանը հարիւր հազար հողինոց բանակ ունի, հարցուց գիւղացի մը:

— Եթէ հազար կտրիճներ ունենայ՝ սարերը կը դողացնէ, պատասխանեց եկուորը:

— Վերջնական յաղթանակը մերը պիտի ըլլայ, ասոր կասկած չկայ, ըսաւ գիւղացի մը, մենք երէկ երկընքին մէջ տեսանք լուսաւոր խաչ մը որ գէպի թուրքերը կ'երթար, Գիչին իշխանն ալ տեսաւ:

— Այո՛, ես ալ տեսայ, եւ ըսի. Աստուած իր թընդանօթը լարեց: Լուսաւորչի կանթեղը միշտ պայծառ ըլլայ:

— Բայց հաւատարմ չի դար. Ի՞նչպէս հազար հողինով հարիւր հազարի յաղթել, ըսաւ գիւղացի ծեր մը, ասիկա հրաշք է:

— Այո՛, հրաշք է, եղբայր, երբ Հալիճորի բերդը պաշարեցին, գայլերու պէս ոռնալով կը յարձակէին, աղմուկ, լաց, հայհոյանք իրար խառնուած, բարձր սանդուղներ դրած վեր կը մագլցէին, բայց վերէն մէկ սուրով գլուխները վար կ'իյնային: Թըքական թնդանօթները կը դոռային պարիսպներուն, դէմ եւ կարծես աներեւոյթ ձեռք մը զանոնք ետ կը մղէր, ու ոչ մէկ քար կը թափէր պարիսպներէն: Յանկարծ Միւրթար պոռայ.

— Դաւիթ, պարիսպները ուժով պաշտպանէ. եւ չես գիտեր, զե՞ւ էր թէ հրեշտակ, դուրս խոյացաւ երեք հարիւր հողինով, այնպիսի կոտորած մը սկսաւ որ կարծես թէ դդում կը ջարդէր: Ինչ հարստութիւն, ի՞նչ զէնք ու վրան, ո՞րքան ձիեր թողուցին ու փախան, հարիւր քառասուններեք դրօշներ մեր ձեռքն ինկան:

— Աստուծոյ մատը կայ մէջը, ըսաւ Գիչին:

— Մեռնիմ իր զօրութեանը, աւելցուց ծեր մը:

— Մենք այս գիշեր Հալիճոր պիտի վերադառնանք,

ժամանակը թանկագին է, թերեւս շուտով յարձակումը սկսի: Դաւիթ իշխանը մեծ հաւատք ունի եւ քիչ բանակ, խորհեցէք ձեր եղբայրները, թշնամին եթէ յաղթէ Հալիճորին՝ ձեր երկիրն ալ արիւնով կը ներկէ:

— Ես չեմ կրնար մեր աշխարհը բոլորովին բայ ձգել, բայց հինգ հարիւր պատերազմող կրնամ տալ, կերակուր ո՛րքան որ կ'ուղէք:

— Լաւ է որ Դիլիճանի ճամբան բռնէք, ըսաւ եկուորներէն մին, դաշտային ճամբան վտանգաւոր է, Դիլիճանէն կը զարնէք Սեւան՝ անկից Գառնի եւ Ղաբարալ:

— Լաւ չէ՞ որ հոս մնաք եւ մեզի առաջնորդ ըլլաք, մեր ժողովուրդը այդ կողմերուն ծանօթ չէ, ըսաւ Գիչին:

— Մենք պէտք է շուտով վերադառնանք Հալիճոր, մեծ իշխանը մեզի կը սպասէ:

Գիչին այլեւս չերկարեց խօսակցութիւնը, հրամայեց քանի մը ձիաւոր գիւղացիներու անմիջապէս մեկնիլ դաւառները եւ հաւաքել հինգ հարիւրէ աւելի կամաւորներ:

— Ո՛վ որ զէնք ունի՝ զէնքով գայ, ո՛վ որ ձի ունի՝ ձիով գայ, մնացածը ես կը հողամ: Պատմեցէք Դաւիթ մեծ իշխանին քաջութիւնները եւ ըսէք թէ սուրբ պատերազմ է, Վարդանանց պատերազմին պէս:

Ձիաւորները մեկնեցան զանազան ուղղութեամբ: Գիչին վստահ էր թէ բազմաթիւ քաջեր պիտի գան: Կ'երազէր իր բանակին յաղթանակները, Հայաստանի ազատութիւնը անհաւատներու ձեռքէն: Իր երեսը ժըպտուն էր, խանդավառ, կը շարժէր բունցքները, թեւերը թափ կու տար եւ ինքնիրեն կ'ըսէր.

— Առիւծի ոյժ կայ բազուկներուս մէջ:

Ժողովուրդը կը տեսնէր Գիշինի տարօրինակ ուրախութիւնը, կարծես հարսնիքի պիտի երթար:

— Մեր իշխանը կա՛մ խենթ է եւ կամ խենթ կը ձեւայնէ, ըսաւ ծեր գիւղացի մը իր քովինին: Պատերազմը խաղալիկ կը կարծէ:

— Չէ, դուն քաջերը չես ճանչնար, անոնք կոբւր կը սիրեն. վարդանն ալ շատ ուրախ էր պատերազմի գիշերը: Իսկ մեծ վահան Մամիկոնեանը ամէն անգամ կոբւէն առաջ մեծ ուրախութիւն կ'ընէր: Ասոնք քաջերու զօրծեր են, մենք ի՞նչ կը հասկնանք:

— Եղբայր, չե՞ս տեսներ, ծերացեր է, կարծեմ հարիւր յիսուն տարեկան է, ըսաւ միւսը:

— Ծե՞ր, ի՞նչ կ'ըսես, անցեալ օր գութանի մածէն բռնեց եւ զոյգ մը եզներ կայնեցան ակօսին մէջ, այդպէս մարդ է: Յետոյ հինգ հուժկու երիտասարդներ փորձեցին եւ եզները զիրենք փետուրի պէս քաշեցին տարին:

— Լաւ կ'ուտէ, լաւ կը խմէ, ինչո՞ւ ուժով պիտի չըլլայ:

— Չէ, ուտել խմելը չէ, կարծեմ Գարբիէլ հրեշտակը միշտ քովն է, ան է որ ոյժ կու տայ:

— Գիշին իշխանը կու դայ, հարցնենք թէ ինքն ալ պատերազմի պիտի երթա՞յ:

Գիշին մօտեցաւ ծերերուն եւ ժպտուն խօսք մը նետեց.

— Այդ անիծածներուն կը հասկցնեմ:

— Իշխան Գիշին, ըսաւ ծերունիներէն մէկը, դուք ալ պատերազմի պիտի երթա՞ք:

— Միբոս կ'ուզէ, բայց նայինք. Արցախն ալ չեմ կրնար բաց ձգել:

Գիշին անցաւ զնաց իր պալատը, նա կը սպասէր

կամաւորներու դալուն. — Շարաթ մը անցած է, արդէն պէտք էր հոս ըլլային, խորհրդածեց մտահոյգ:

Ամբան ժամանակ էր, երիտասարդները հողին կը պած կ'աշխատէին, եւ դժուար է գիւղացին բաժնել հողէն. սակայն Գիշինի հրամանը հրաման էր: Եկան հազարի չափ երիտասարդներ, ոմանք զինուած, ուրիշներ անզէն: Գիշին որոշեց հինգ հարիւր հողի, անոնց տուաւ սուր եւ հրացան:

— Ես պիտի ըլլամ ձեր հրամանատարը, ըսաւ կըտրուկ շեշտով:

— Ո՛չ, դուն պէտք ես Արցախի համար, ըսին գիւղացիները. մեր ընտանիքները, մեր ինչքերը որո՞ւ վրատահինք:

— Ես պէտք չէ դերեզման մտնեմ, մինչեւ որ քանի մը անհաւատ միւս աշխարհը չճամբեմ, պատասխանեց Գիշին:

— Ո՛չ, Գիշինը հոս պէտք է մնայ, կրկնեց ժողովուրդը:

— Ա՛յ մարդ, ո՞ւր կ'երթաս, որո՞ւ կը յանձնես տունդ տեղդ, ես որո՞ւն երեսը նայիմ, ըսաւ կինը:

— Դուն շահուղ համար կը խօսիս, քու բանդ չէ, Աստուծոյ զործին մի՛ խառնուիր:

— Ժողովուրդին ձայնը՝ Աստուծոյ ձայնն է, ըսաւ սաւարցի իննըսուն տարեկան ծերունի մը:

— Աստուծոյ ձա՞յնն է որ ես հոս կենամ:

— Այո՛, այո՛, կրկնեց ամբօխը:

Կանչեց իր տասներկու զաւակներն եւ ըսաւ անոնց.

— Դուք իմ սրտէս ելած էք, դուք մէկ մէկ Գիշիններ էք, դացէք եւ ձեր հօրը սուրբ պատիւով վեր բռնեցէք:

Երբ ձիււորները ճամբայ պիտի ելլէին, յանկարծ

հարիւրի չափ կայտառ աղջիկներ խուժեցին Գիշինի վրայ:

— Գիշին իշխան, ըսին, ասոնց հրացանները լեցնող պէտք է, ասոնց հաց եփող պէտք է, պատրաստ ենք միասին մեկնելու հայրենական պատերազմին:

— Ա՛յ, ես ձեր հոգուն մատաղ, սարերու եղնիկներ, Այծեմնիկի սրտէն ելած էք, ի՞նչպէս մերժեմ ձեր փափաքը: Կը վախեմ թէ անհաւատներու ձեռքն իյնաք:

— Մենք մեռա՞նք, ըսին երիտասարդները: Իրենց պատիւը մերն է: Ի՞նչ գեղեցիկ է Արցախի աղջիկներու աչքին առջեւ պատերազմիլ, մահն աւելի անոյշ կը դառնայ:

— Լա՛ւ, պատասխանեց Գիշին, առէ՛ք զիրենք ձեր ձիերու գաւակներուն վրայ:

— Ո՛ւ, ըսին աղջիկները, մենք ալ մէկ մէկ ձի կ'ուզենք:

Գիշին սիրեց այդ քաջարի կոյսերը եւ հրամայեց իր ախոռէն դուրս քաշել հարիւր ձիեր:

— Մէկ դոյնով ըլլան, կայծակի արագութիւն ունենան, եւ երբ բաշերը փրփրին վիզերուն վրայ, ըսեն թէ հրեղէն հողիներու համար՝ ասոնք հրեղէն ձիեր են:

Կամաւորներու բանակը պատրաստ էր մեկնելու:

Գիշին հրամայեց վառօդ լեցնել իր թնդանօթներէն մէկուն, ինքը կրակը վրան դրաւ եւ որոտում պայթեցաւ:

— Գանձասարի Աստուածամայրը ձեզի հետ ըլլայ, ուրախ երթաք, փառքով դառնաք, ըսաւ Գիշին յազուած ձայնով:

Կամաւոր երիտասարդները կազմեցին յառաջապահ եւ վերջապահ դունդեր. աղջիկները եւ բեռնատար անասունները մէջն առին ու ճամբայ ինկան: Լեռնային բարձրաձայն երգ մը ընկերացաւ իրենց. գիւղացիները տա-

նիքներու կամ բլուրներու վրայ աչքով ու հողիով կը հետեւէին, մինչեւ որ կանաչ բլուրներ, լեռներ ծածկեցին զիրենք:

Սակայն Գիշին կ'ուզէր միշտ հետերնին ըլլալ. նա սահմանեց քանի մը ձիաւորներ որոնցմէ մէկը ամէն օր վերադառնալով՝ լուր բերէր իրեն:

Առաջին օրերը ոչ մէկ մտահոգութիւն կար, իր սահմաններուն մէջն էին, եւ լուրերը լաւ էին. երբ Գեղամայ լեռներն հասնէին՝ հարցը կրնար վտանգուիլ, եւ թշնամիի կրնային հանդիպիլ Սեւանի ափերուն:

— Այդ աւազակները եթէ հարիւր հազար են՝ ամէն կողմ պիտի երթան աւազակութիւն ընելու, կ'ըսէր ինքնիրեն:

Բայց վստահ էր իր գունդին քաջութեան վրայ, իր գաւակներն ալ հուժկու տիտաններ էին:

Շարաթ մը վերջ հասաւ լրարերը Սեւանի ափերէն.

— Երեւանի կողմերէն փոքրիկ յարձակումներ եղան, մեր քաջերը ոչնչացուցին թշնամի վաշտ մը: Հայ գիւղացիները սիրտ առած՝ դերանդիո՞վ կ'ըսես, բահո՞ւ կ'ըսես, ամէն գործիք ձեռք առած՝ ջարդեցին այդ դունդը որ աւազակութեան ելած էր, ըսաւ բանրերը:

— Քեզի մեռնիմ, սուրբ Գարբիէլ, ամէն բան ձգէ եւ գաւակներուս հետ եղիր, աղօթեց Գիշին: Յետոյ կանչեց գիւղին Տէր հայրը եւ ըսաւ. — Տէր հայր, դուն գնա՛ եկեղեցի, զարկ կոչնակները, կանչէ բոլոր գիւղը եւ աղօթենք որ Աստուած մեր երեսը նայի:

Կոչնակները երկար եւ տխուր հնչեցին. եկեղեցիէն կը լսուէր ուժղին հեծեծանք, կարծես սուրբերն ալ պատկերներու մէջէն հողի առած կ'աղօթէին:

— Գանձասարի Տիրամայր, որքան կ'ուզես քեզի

մատաղ կը բերեմ, միայն թէ քու Միածնիդ ըսէ որ տեղէն շարժի եւ հալածէ մեր թշնամիները:

Գիշին առատ մատաղներ ըրաւ բոլոր սրբալայրերու մէջ. թէպէտ գրեթէ ոչ մէկ աղօթք գիտէր, բայց մեծ հաւատք ունէր, ինչպէս պարզամիտ գիւղացիները:

Յաջորդ օրուան լուրը սրտապնդիչ էր, իր բանակը Գառնին անցեր եւ Ղարաբաղ մտեր էր:

— Ձեզ տեսնեմ, Արցախի քաջեր, թող Դաւիթ Բէկն ալ զարմանայ Գիշինի բանակին վրայ: Այսօր Հալիձոր կը մտնե՞ն հարցուց լրաբերին:

— Թերեւս այս երեկոյ, եթէ բերգը պաշարուած չէ եւ Թուրքերու հետ ընդհարում չունենան:

Գիշին այդ գիշերը բնաւ չքնացաւ, անձկութիւն մը գինքը պատած էր.

— Ես պէտք էի միասին երթալ, կ'ըսէր ինքնիրեն. եթէ մահ կայ՝ աչքովս տեսնէի, եթէ փառք կայ՝ ձեռքովս խլէի:

Գիշերը շատ երկար թուեցաւ. այդպէս է, երբ մարդ հոգ ունի՝ ժամանակը կապարի պէս կը ճնշէ վրան եւ վայրկեանը դարի կը փոխուի: Համբեց եկող դացող աստղերը. դաշտերն ու լեռները լուռ էին, սկանջ տըւաւ աքաղաղներուն կանչին, ոչ մէկ ձայն:

— Աշխարհս մեռա՞ւ, հարցուց սրտնեղած:

— Մարդ Աստուծոյ, տուն իջիր եւ քնացիր, կանչեց կիներ:

— Դուն երբ զաւակ կը բերէիր, հանգիստ կը քնանայի՞ր. իմս ալ ատանկ բան մըն է, պատասխանեց Գիշին:

Գիշինի կոպը կոպին չեկաւ, կը ջանար մութին մէջէն ասուերներ նշմարել. գիտէր թէ բանբերը առաւօտեան պիտի հասնի, բայց այդ առաւօտը չէր դար,

սուքերը կոտորած էին, կամ արեւը մոռցեր էր Արցախը լուսաւորել: Աքաղաղի առաջին կանչը լսուեցաւ, դարձաւ ետեւ եւ նուազ ճառագայթ մը տեսաւ Լոռիի կողմը:

— Ես ալ յիմար եմ, արեւը քաշելով կու դա՞յ, ձէթի ճրա՞դ է որ ուզած ատենդ վառես: Ամէն բան իր կարգն ու ժամանակն ունի, ըսաւ ինքնիրեն եւ կարծես հանդարտեցաւ, բայց կոպը կոպին չեկաւ այդ գիշեր: Լեռներն ու բլուրները սկսան ձեւաւորուիլ, ծառերը անորոշ շրջանակներ կազմեցին, աքաղաղներու ձայները հարիւրաւոր կանչեր եղան, երկինքը կարծես պատուեցաւ եւ արեգակը դուրս ինկաւ կապոյտէն: Գիշին քարէ արձանի պէս կը դիտէր դէպի հարաւ-արեւելքը, ասեղ խոթէիր՝ չէր զգար: Ո՛չ մէկ բան կը լսէր, ո՛չ կողերու բառաչը եւ ոչ զարթնող գիւղի աղմուկը:

— Է՛յ, մա՛րդ Աստուծոյ, ձայն տուաւ կիներ, քա՞ր ես թէ մարդ, իջիր, բերանդ բան մը գիր:

— Չարկէ՛ք, պոռաց յանկարծ Գիշին, հրացանները պարպեցէ՛ք, կրա՛կ տուէք սանդուղներուն, հոն, անդիէն վեր կը բարձրանան, քաշեցէ՛ք սուրը, փրաւ այդ սանդուղն ալ, ինկաւ կտրած ծառի պէս: Ձեզ տեսնեմ, Արցախի քաջեր, մէկը՝ հարիւրի տեղ. ձեր իշխանը յաղթանակի կը սպասէ:

— Ձրնը դիլսուս, Գիշինը խենթեցաւ, գոչեց կիներ եւ վար վաղեց. հասէ՛ք, հասէ՛ք, Գիշինը խենթեցած է, ինքնիրեն կը խօսի, սուրը օդին մէջ կը շարժէ, կարծես դեւերուն հետ կռիւ կ'ընէ:

Գիւղացիները վեր ելան պալատին տանիքը: Ոչ ոք համարձակեցաւ մօտենալ իշխանին, կրնար յանկարծ սուրի հարուած մը առնել: Ծերուռիները մօրուքնին շոյեցին եւ ըսին.

— Մե՛ղք, ա՞յսպէս պիտի վերջանար մեր իշխանը:

Գիշերնի կինը ձեռքերը ծունկերուն զարնելով ողբ
ու կոծ մը ձգեց .

— Հարամ ըլլար իշխանութիւնը, հարամ ըլլային
ոսկիները :

— Տիկին, կեցիր նայինք, թերեւս Աստուծոյ հետ
կը խօսի, կամ Գարբիէլ հրեշտակը բաներ մը կը ցուցնէ,
ըսին ծերերը զինքն հանդարտեցնելու համար :

Ոչ ոք անդրադարձեր էր թէ խումբ մը ձիաւորներ
եկեր եւ զիւրը մտեր էին :

— Փախէ՛ք, փախէ՛ք անհաւատներ, խաչը ձեր ե-
տեւէն կարկուտ պիտի տեղայ, պոռաց Գիշերն, սարսա-
փելի քրքիջ մը ձգելով :

Գիշերն ցնցեց իր դոււխը եւ քունէ արթնցածի պէս
նայեցաւ չորս կողմը . աչքերը կապիճներէն դուրս ին-
կած էին, կը հեւար եւ թեզանիքներէն քրտինքը կը կա-
թէր :

— Ո՞ւր են անհաւատները, ըսաւ քովիններուն :

— Գայլերու պէս փախան մեր քաջ դամբոներուն
առջեւէն, պատասխանեց իր վերջին բանբերը . անոնք
անցան Արաբսը եւ երզում ըրին ոտք չդնել Հայաստանի
մէջ :

Գիւղացիները մէկ բերան զարմանքի բացաղանջու-
թիւն ըրին :

— Յաղթութի՛ւն, յաղթութի՛ւն, կրկնեցին ձիա-
ւորները :

— Այո՛, ես ալ հոն էի, սարսափահար փախան այդ
անհաւատները, ըսաւ Գիշերն : Աստուած դիտէ իր ընե-
լիքը :

— Խելքէ դոււխդ բեր, ա՛յ մարդ, ըսաւ կինը, դուն
հոս օդին հետ կը կոռէիր :

— Ես խե՞նթ եմ որ օդին հետ կոռւիմ, կնիկ, ի՞նչ
կ'ըսես :

— Ես կը կարծեմ թէ Աստուած Հայաստանի հոգե-
ւոր եւ մարմնաւոր ուժերը միացուցած՝ դուրս քշեց այդ
այլազգիները, վրայ բերաւ ձեր գիւղացի մը :

— Պա՛պի, պա՛պի, յանկարծ վազեց իր մեծ հօր
քով Գիշերնի թոռներէն փոքրիկ մը, պա՛պի, հեռուէն
բազմութիւն մը մեր գիւղը կու դայ, կարմիր, կանաչ
դրօշակներ ունին :

— Թերեւս աւազակ թշնամիներու վաչտ մըն է,
պատրա՛ստ դէնքի :

— Ձեմ կարծեր, Գիշերն իշխան, մերինները պիտի
ըլլան, ըսաւ իր բանբերը :

— Այդքան շո՞ւտ վերադարձ :

— Ամէն բան վերջացած է :

Հեռուէն լսուեցաւ գիւղական զիւ ձայներով ծանօթ
երզը, նախ աղջիկներու վաչտը հպարտ դնացքով մտաւ
գիւղ, շէկ ձիերը կրակ լեցուցին գիւղին մէջ, թշնամի
դրօշներ կը ծածանէին :

— Վա՛ր առէք այդ անհաւատներու դրօշները, դո-
չեց Գիշերն :

— Գերի առած ենք, գերի՛, ըսին աղջիկները եւ նե-
տեցին Գիշերնի ոտքերուն տակ :

Գիշերն հպարտ քալեց անոնց վրայէն .

— Երբ Արցախի բոլոր ժողովուրդը Սաւար հաւաք-
ուի, ըսաւ, այս լաթերով մեծ կրակ մը կը վառենք :

— Լաւ չէ՞ որ ձեր պալատին առջեւ շարենք դրօշ,
դէնք, վրան եւ բոլոր աւարը, որ դան ու տեսնեն մայ-
րեր ու հայրեր իրենց դաւակներուն քաջութիւնը, ըսաւ
կամաւոր մը :

— ձիւտ է, թող այդպէս ըլլայ :

Գիշին առաւ գերուած սուր մը եւ զննեց, ասդին անդին դարձուց, ըսելով.

— Լաւ շինուած է, պողպատն ալ դէշ չէ: Յետոյ սուրին վրայ կարգաց հայկական անուն մը. Երզնկա՝ Սուրէնեան: Ես քու գլուխդ հողեմ, Սուրէնեան, սուր կը շինես անհաւատին համար: Դուն հաւատք չունի՞ս, մեռն չունի՞ս: Հողիդ ծախքեր ես դրամի համար: Թո՛ւ, սեւերես: Նետեց սուրը միւսներուն վրայ:

Մօտակայ գիւղերէն ալ հասեր էին ընտանիքներ, ամէն ոք իր սիրելին կը փնտռէր: Յանկարծ լսուեցան ողբի ձայներ. կամաւորներուն մէջ մեռածներ կային:

— Բոլորը ողջ վերադարձա՞ն, հարցուց Գիշին իր մեծ աղուն, որ սպիտակ մօրուքով փառաւոր ծերունի մըն էր:

— Ո՛չ, քսանըեօթը մեռեալներ ունեցանք: Բայց փոխարէն երկու հազար եօթ հարիւր ջարդեցինք: Մեղք որ երբ հասանք՝ պատերազմը գրեթէ վերջացեր էր: Տեսանք Դաւիթ Բէկը, ես ըսեմ՝ վիշապ է, դուն ըսէ թէ Միքայէլ հրեշտակապետն է: Սուրը օդին մէջ մախրի բոց է, ձիեր գրկած է թշնամի բանակին մէջ, անոնց ձիերն ալ աս տեսնելով կատուեր են. ձին որ մէյ մը կատուի, ալ ո՞վ կրնայ գսպել. խառնակութիւն մը կը փրթի օտար բանակին մէջ, վրանները տակնուվրայ կ'ըլլան, մութն ալ կոխելու վրայ էր. Դաւիթ կը տեսնէ եւ կը պոռայ.

— Ո՛վ որ քաջ է, ետեւէս թող գայ:

Այ կռուողը կը դիմանա՞յ. բերդէն դուրս կը թռչի եւ մէկ ծայրէն կը սկսի ուտել: Մենք հասանք՝ դեռ ջարդը կը շարունակուէր: Լարեցինք մեր հրացանները, տա՛նկ, տա՛նկ... աղջիկները վառօդ կը լեցնէին՝ մենք կը կրակէինք: Տեսանք որ քիչեր կը սպաննուէին, պո-

ռացի. Տղա՛ք, սուր առէք, եւ մտանք մէջերնին. ասդին զարկ, անդին զարկ՝ սուրը պարապ չէր անցներ: Բայց Դաւիթ արգէն անոնց մէջքը կտորեր էր:

— Չըսե՞ս թէ փիւլաւ իրենք կերան, դուք ալ պընակը մաքրեցիք, ըսաւ Գիշին:

— Ըիշտ այդպէս, սակայն իւզոտ պնակ էր, մեղի ալ շատ ուտելիք մնացած էր:

Այդ ժամանակ կիներու ողբերը աւելի շատցան. եկան մայրեր, հարսեր, քոյրեր ու հայրեր, լացը լացի խառնեցին, կարծես թէ հայրենիքի փառաւոր յաղթանակը ողբերով պիտի թաղէին: Գիշին հրամայեց որ լըռեն, եւ ըսաւ.

— Երբ Վարդանը մեռաւ Աւարայրի մէջ, վրան լացի՞ն. իր կինը, աղջիկը ձեզի պէս մազերնին փետտեցի՞ն: Տէր հայր, մեռնողներու հողիններուն համար վաղը պատարագ մը ըրէ, դրամը ես կու տամ, դարձաւ ըսաւ քահանային որ քովն էր:

Երկրորդ օրը կոչնակները տխրազին հնչեցին. ոչ միայն Սաւարցիք՝ այլ նաեւ ուրիշ շատ գիւղերէ հաւատացեալներ ջերմօրէն աղօթեցին մեռնողներուն համար: Տէր հայրը ըսաւ.

— Անոնք չմեռան, այլ Աստուծոյ ոտքերուն տակն են, Վարդանի եւ Ղեւոնդի քովիկը:

— Այդպէս է, ըսաւ Գիշին:

— Գարբիէլ հրեշտակապետը զիրենք թեւերուն մէջ առաւ ու շիտակ արքայութիւն տարաւ, շարունակեց Տէր հայրը: Իսկ թշնամիները դժօխք իջան:

— Եւ շատ խոր դժօխք իջան, հիմա չոր փայտի պէս կ'այրին, աւելցուց Գիշին:

— Ուրախ եղէք որ ձեր զաւակները արժանի եղան կրօնքի եւ հայրենիքի համար նահատակ ըլլալու:

— Ապրի'ս Տէր հայր, վարէն կանչեց Գիշին, լաւ ըսիր. ես ալ իրենց անունները մեծ քարի մը վրայ գրել պիտի տամ:

Պատարազի ժամանակ Գիշին հազուած էր իր իշխանական զգեստը, կախած էր սուրը եւ Շահ-Արասի հրամանագիրը ծոցը դրած էր: Մետաքսէ զգեստները կը շողային նոր արեգակի դիմացը, արեւը ձեռքը աչքերուն դրաւ դիտելու համար այդ իշխանը որ ժամէն դուրս կ'ելլէր, ինչպէս ինքը՝ ոսկի ամպերուն մէջէն: Ժողովուրդը հպարտ զգաց այդ փառաւոր մարդուն համար, որ քաջ էր թշնամիներու դէմ եւ բարեկամ՝ Գարրիէլ հրեշտակապետին:

Մեր երկրին զիւղերը քաղաքապետարան չունին, ժամին դրան առջեւ կը ծագին տնային եւ դիւղական վէճերը, հոն կ'որոշուին կարեւոր հարցերը: Լուռ էին, երկիւղած, կարծես հրաշքի մը կը սպասէին:

— Աստուած իր ընելիքը զիտէ, ըսաւ Գիշին, մէկը հազարի դէմ հանեց եւ յաղթանակը մեզի շնորհեց, հարկաւ այդպէս պէտք էր ըլլալ, խելքն ալ ատ էր: Բոլորս Գանձասարի վանքը ուխտի պիտի երթանք: Մատաղը ես պիտի նուիրեմ, հերիսայ, խորոված հաւ եւ ձուագեղ: Ոչ ոք պակսի, բոլոր Արցախեցիները պէտք է հոն ըլլան, ծեր, պառաւ, կաղ, կոյր, տղայ, աղջիկ, հարս ու փեսայ:

Օգոստոս 17ին վերափոխման տօնն էր. Գանձասարի վանքը ամէն տարի ուխտաւորներով կը լեցուի, ամէն կողմէն տափ ու թմբուկ, տիճոր ու ջութակ կը հասնին երգով ու պարով: Գիշին ուղեց որ այդ տարուան ուխտագնացութիւնը այնքան փառաւոր ըլլայ որ հայ պատմութեան մէջ գրուի:

— Կը բաւէ, ըսաւ, գրել թէ թաթարն եկաւ կո-

ղոպտեց, թիմուրն եկաւ ջարդեց, Չէրքէզն եկաւ աւերեց. թող գրեն՝ թէ Գիշին իշխանը մեծ ուրախութիւն մը ըրաւ:

Հրամայեց պատրաստութիւնները տեսնել. հազիւ շարաթ մը կար մեծ տօնին: Լեռներէն երկնջներ ու հորթեր իջան, ոչխարներ ու դառներ՝ խորովածի համար: Տուններէն վեց օր ծուխն անպակաս եղաւ հաց թխելու համար: Հաւերը չորս չորս կապուած՝ բլուր եղան դիւղին մէջ: Այնքան խոշոր եւ ոսկեգոյն ձուագեղներ շինեցին որ արեւը կարծեց թէ իր պատկերը քաշեր են:

— Բայց, ըսաւ Գիշին, միայն ուտելով ուրախութիւն չ'ըլլար, գինի պէտք է, երգ պէտք է, պար պէտք է: Կանչեց քանի մը ձիաւոր եւ հրամայեց.

— Վրաստան դացէք եւ թագաւորին քէմանչիստները բերէք. անցէք Տաղստան եւ պետին թմբկահարները բերէք. անցէք Կիւմրի եւ լաւագոյն թութակ նուագողները բերէք. սրինգը՝ մեր աշխարհին սրինգը պէտք է ըլլայ, անիկա հրեշտակները հոս բերած են:

— Իշխան Գիշին, ըսին ձիաւորները, եթէ Վրաստանի թագաւորը ուրախութեան մէջ է եւ չուզէ տալ:

— Ըսէք թէ Գիշին իշխանը կ'ուզէ. եթէ խնձոյքի մէջ է՝ թող կէս ձգէ եւ ինծի զրկէ: Իր գլուխը մենք ազատեք ենք անհատատներէն, ապա թէ ոչ գինքը հաւի պէս կը մորթէին: Մենք արիւն թափենք, իսկ ինքը գողաններու պա՞րը միայն զիտէ:

— Տաղստանի պետը անհատատ է, ըսաւ ուրիշ ձիաւոր մը—

— Անհաւատ է, հարցուց Գիշին:

— Այո՛, եւ շատ մոլեռանդ մարդ է:

— Պէտք չէ ինծի, մենք անհատատին հետ զործ չունինք:

— Եթէ կ'ուզէք թմբուկներն ալ Կիւմրիէն բերենք, հոն խողի կաշիով կը շինեն, շատ դիմացկուն եւ հնչուն կ'ըլլան:

— Լաւ թմբուկ զարնել ալ գիտե՞ն, հարցոց Գիշին:

— Ծահ-Արաս իր ուրախութեան համար Կիւմրիէն կը տանէր նուագողներն ու թմբկահարները:

— Է՛հ, եթէ այդպէս է, Կիւմրիէն բերէք:

Սուրհանդակները մեկնեցան դէպի Վրաստան եւ Կիւմրի: Տօնի օրերը կը մօտենային, դիւզերու մէջ մեծ եռուզեռ կար: Մանուկները ամէնէն շատ աղմուկ կը հանէին: Ամէն մարդ իր փայտէ դգայը պատրաստեր էր փիլալ ուտելու համար: Գիշին հրամայեց որ ամէն մարդ իր տօնական զգեստներն հագուի, չունեցողին՝ ինքը պիտի տար: Եւ ահա խթման օրը Արցախի ամէն կողմերէն թմբուկով, տճկորներով, երգով ու պարով հաւաքուեցաւ Ժողովուրդը: Գանձասարը՝ Սաւար դիւզէն քսանըհինգ մղոն հեռու էր, լեբան մը կողին վրայ շինուած, հին եւ անուանի վանք մ'էր այդ կողմերուն մէջ: Բարձր գմբէթները հեռուէն կը տեսնուէին, որոնց դեղնագոյն չեշաքարէ կտուրը կը խառնուէր մութ կանաչ ծառերու կատարին հետ:

Գիշին հագուեցաւ Ծահ-Արասի նուիրած մետաքսէ զգեստները, սուրը մէջքը կախեց ու նստեցաւ Արցախի ամէնէն գեղեցիկ սպիտակ ձին: Իր կիներն ալ հագուած էր թանկագին զգեստներ ու կապած էր ոսկի երիզով շքանակուած թաւիչէ գոգնոցը, դիւտուն դրած էր մարգարիտով եւ ոսկիով շարուած վարդապսակը, կապած էր թանկագին վզնոց մը եւ ոտքերուն դեղին հողաթափներ, քիթերը վեր՝ ծոպերը վար:

Որոշած էր փառաւոր մուտք մը դործել, որ մեծ տպաւորութիւն ձգէր հեռաւոր ու մօտաւոր աշխարհ-

ներուն վրայ: Կամաւորները ձի նստած ու զինուած՝ իր առջեւն ինկան. աղջիկ մարտիկներու խումբը ձիաւոր՝ անոնց ետեւն անցաւ եւ ապա Գիշին, քովը իր կընիկը եւ շուրջը իր զաւակներն ու թոռները:

Շարաթ առաւօտ էր: Օգոստոսի տաք արեւ մը լիջած էր մինչեւ ամենախոր ձորերն ալ, բայց երկիւրը ջրոտ էր եւ կանաչութիւնն առատ, ու զմբուխտի գոյն ունէր: Մեկնումի պահուն հեռուէն թմբուկի ձայներ լսուեցան:

— Անպայման պէտք է գային, Գիշինի հրամանը հրաման է, ըսաւ իշխանը:

Եւ իսկապէս ժամանակին հասան սուրհանդակները: Չորս ձիերու վրայ դրած էին երկու երկու թմբուկներ եւ հեծեալներ, որ ուժեղ հարուածներ կու տային: Ուրիշ ձիերու վրայ նստած էին տասներկու թութակ նրւագողներ եւ Վրաստանի թագաւորին տասներկու քլավանչիստները:

— Գարբիէլ հրեշտակն ալ հոս պէտք էր ըլլաւ, ըսաւ Գիշին, թող տեսնէր թէ աշխարհիս ուրախութիւնն ալ ուրիշ բան է:

Գիշին իր վաշտին դուխը դրկեց թմբկահարները:

— Թող լեռներ թնդացնելով ճամբայ բանան, ըսաւ:

Տողանցքը շարժեցաւ դէպի հիւսիս-արեւմուտք, լեռնային ճամբան կ'երկարէր դէպի Գանձասար: Գիւզերէն իրեն կը միանային գոյնզգոյն զգեստներով եւ նուագներով դիւղացիներ: Երեկոյեան չորսի ատենները հեռուէն տեսնուեցան վանքին գմբէթները: Գիշին ձիէն վար իջաւ եւ հոգն համբուրելով ըսաւ:

— Մեռնիմ քեզի, սուրբ Գանձասար, դուն ողջ ըլլաւ, մենք ողջ ըլլանք:

Թմբուկներն աւելի ուժով սկսան հնչել, քլավան-

չիստներու լարերը մազողի պէս կ'երթային ու կու
զային, թութակ եւ սրինգ նուագողներու թուշերը փո-
րի պէս ուռած էին: Սարերէն, դաշտերէն ու ձորերէն
ժողովուրդը կու գար ու կը ծովանար:

— Գարրիէլ հրեշտակ, ըսաւ Գիշին, գրաւի կու դամ
որ այսպիսի բան կեանքիդ մէջ տեսած չես:

Երբ Գիշին մօտեցաւ վանքին, անոր հինգ դմբէթ-
ներէն հնչեցին զանգակները: Թմբուկ եւ զանգակ, տըճ-
կոր ու թութակ, սրինգ ու տափ այնպիսի ցնցող եղա-
նակ մը հանեցին որ միայն լեռնցիները կը հասկնան:

Վանահայրը, երկար ու սպիտակ մօրուքով, շուր-
ջառ ու խաչ առած ընդառաջ եկաւ իշխանին: Գիշին
վար իջաւ ձիէն եւ խաչն համբուրելով ըսաւ.

— Օրհնէ զիս, հայր սուրբ:

— Գիշինը միշտ օրհնուած է, պատասխանեց վա-
նահայրը:

Վանահայրը եկեղեցի առաջնորդեց իշխանը, պահ-
պանիչ մը կարգալու համար: Թմբուկներու ձայնը լեռ-
նէ լեռ կ'անցնէր եւ զանգակները աւելի տաք կը դար-
նէին:

Խթումի երեկոն անցաւ եկուորներու երգերով եւ
ժամանումով: Լաւ որ տաք եղանակ էր ու կարելի էր
ծառերու տակ, դաշտերու մէջ, գետակներու ափին ան-
վնաս գիշերել: Ո՞վ կը քնանար այդ գիշեր, երբ ուշ ա-
տեն ցախերով ջահեր վառած տակաւին հեռաւորներ կը
հասնէին: Լուսինն ալ երաւ հորիզոնէն, դարձացաւ այս
տարօրինակ հանդէսին վրայ, եթէ կարենար ինքն ալ
պիտի դար մեր լեռնցիներուն երգը լսելու ու պարը տես-
նելու:

Բայց Գիշին չէր սիրեր լուսինը, որովհետեւ դա-
ցեր օտարներու դրօշին կպեր է:

— Հարկաւ, ըրածը գէշ բան է, կ'ըսէր, եւ ամօ-
թէն՝ միայն գիշերը դուրս կ'ելլէ որպէսզի չտեսնուի,
ասիկա ինքն ալ գիտէ:

Գիշերը շատ արագ անցաւ, լուսինն ալ ծուռ ծուռ
նայելով հեռացաւ, որովհետեւ արեգակը ետեւէն կը
վազէր: Արշալոյսին՝ զանգակները սկսան երանական
զգացումով հնչել: Տաճարին մոմերը մէկը միւսէն վա-
ռելով փոքրիկ արքայութիւն մը դարձուցին եկեղեցին:

Գիշին բազմեցաւ դասին մէջ եւ պատարագը սկսաւ:
Լուսաւորչի, Սահակ Մեսրոպի եւ անուշիկ սրբուհիներու
պատկերները ժպտուն կերպարանք առին: Մոռնկը
սկսաւ բարձրանալ, դպիրները իրենց բոլոր ուժով կ'եր-
գէին, կամարէ կամար նետելով հատու եւ զիլ ձայներ:

Գիշին համբուրեց Աւետարանը եւ պաշտօնական
մէկ ոսկին քահանային ափին մէջ դրաւ: Վանահայրը
քանի մը խանդավառ խօսքեր ըսաւ, գովեց քաջութիւնը
եւ հայրենասիրութիւնը:

— Ով որ հայրենիքի եւ կրօնքի համար կը մեռնի՝
չիփ շիտակ արքայութիւն կ'երթայ, ըսաւ, եւ Ս. Լու-
սաւորչի ու Վարդանի հետ կը տեսնուի:

— Ոսկի խօսքեր են, վարէն կրկնեց Գիշին:

— Մէյ մըն ալ չի մեռնիր, այլ միշտ լոյսերու մէջ
կ'ապրի:

Պատարագը վերջանալուն՝ Անդաստանօրհնէք ըրին
որ մէյ մըն ալ թշնամի չզայ այդ կողմերը: Օրհնեցին
արեւելքը, օրհնեցին արեւմուտքը, օրհնեցին հիւսիսը՝
բայց երբ կարգը հարաւին եկաւ՝ Գիշին ըսաւ.

— Հայր սուրբ, հարաւը չօրհնենք, անհաւատնե-
րու կողմն է:

Վանահայրը դարձնելով բառերը երգեց.

— Սարսեացի եւ պակասեացի հարաւային կողմն աշխարհի:

Գիշին ուժով մը պոռաց.

— Ամէն:

Վերափոխման տօնին սովորութիւն է հին օրերէն՝ խաղող օրհնել եւ ապա ուտել պտուղներու թաղաւորը, անկէ առաջ ուտելը մեծ մեղք է: Ամէն գիւղացի իր այգիէն բերած էր պարարտ ողկոյցներ, զորս թեղ թեղ տարածեցին լաթերու վրայ, ինչպէս ցորենը կալին մէջ, եւ քահանան խաչակնքեց ու խնկարկեց, ապա ինքն ալ առնելով մեծ ողկոյց մը՝ տուաւ Գիշին իշխանին, ըսելով.

— Աստուած ամէն տարի անպակաս ընէ ոսկի խաղողն եւ ուրախութիւնը:

— Ամէն, պատասխանեց Գիշին:

— Հող բռնես՝ ոսկի դառնայ:

— Ամէն:

Վանահայրը ազուոր ողկոյց մ'ալ Գիշինի կնոջը տուաւ ըսելով.

— Ամէն տարի այս օրերուս, Սառայի պէս աստղերու թիւով ըլլան թոռներդ:

— Ամէն, պատասխանեց կինը խաչակնքելով:

— Էհ, Աստուծոյ բաժինը տուինք, հիմա երթանք մեր ուրախութեան, ըսաւ Գիշին, եւ իջնելով ժողովուրդին մէջ՝ ընկողմանեցաւ Շիրազի դորդի մը վերայ. կինը կողքին տեղ առաւ, իսկ շուրջը շարուեցան զաւոռապետները:

— Ո՞վ պիտի բանայ մեր հանդէսը, ըսաւ Գիշին:

— Գիշին իշխանը, Գիշին իշխանը, գոչեց ամբողջը:

— Վաղարշապատի պարը կ'ուզենք, պոռացին ուրիշներ:

Գիշինի օրերը թէպէտ անցած էին եւ շատ ծեր էր, սակայն դեռ կորով կար իր վրան. ոտքի ելաւ առանց շատ աղաչել տալու եւ բռնելով իր կնոջ ձեռքերէն քաշեց մէջտեղ:

— Ա՛յ մարդ, խպնելու բան է, տարիքնիս անցած է, ըսաւ կինը:

— Ծեր է ա՛ն՝ որ կը մեռնի, պատասխանեց Գիշին:

Թութակ եւ սրինգ նուագողները ուռեցուցին իրենց թուշերը, քէմանչիստները քաշեցին աղեղները եւ թըմբուկները որոտացին: Գիշին նազիկ կերպով շարժեց իր ոտքերը. կինը ծռելով ծռելով հետեւեցաւ ամուսինին, մետաքսէ զգեստները փայլ տուին փայլ առին: Ամբողջ խելայեղ ծափերով հետեւեցաւ պարին:

— Իշխանի պէս կը պարէ, կ'ըսէր մէկը միւսին:

— Նայէ, մօրուքն ալ ոտքերուն հետ նազիկ կը դառնայ, ըսաւ ուրիշ մը:

— Է՛հ, իշխանի մօրուք է, աշխարհ տեսած է:

Գիշին կանգ առաւ, աչքերը կը ճառագայթէին ինչպէս այն օրը՝ որ Շահ-Աբասի հրամանագիրը ծոցը դըրաւ: Քիչ մը հեւալով նստաւ իր տեղը:

— Հիմա, ըսաւ, կ'ուզեմ որ մարտիկ աղջիկները պարեն:

Հարիւր աղջիկներ բոլորակ մը կազմեցին, հագուած գոյնզգոյն զգեստներ, ինչպէս Արազածի ծաղիկները: Նուագը կարծես կրակ առաւ, երիտասարդները աչք ըրին և սկսան խանդավառ ծափահարել: Պարը դարձաւ, շրջմովիկի ձեւեր առաւ, եւ այնքան արագ դարձաւ որ կարծես եղնիկներ էին որ խոյս կու տային որ սորդներու առջեւէն:

Ամէն գիւղ իր պարն ու շնորհքը բերաւ ցոյց տա-

լու Գիշին իշխանին: Գիշին կը ժպտէր եւ կնոջը դառնալով կ'ըսէր.

— Կնիկ, Աստուած իր ընելիքը դիտէ՞ թէ ոչ:

Մինչեւ կէսօր պարեցին: Վանքի ընդարձակ բակին մէջ հարիւրաւոր կաթսաներ շողի կու տային, հերիսան ու փիլաւը ալիքի պէս կ'ուռէին ու կ'իջնէին: Սորովածի բոյրը քիմքերը կը դրդէր, ձուածեղները լաւաչներու վրայ շարուած արեւածաղիկի կը նմանէին: Վանահայրը օրհնեց սեղանը եւ Գիշին առաջին պատանն առնելով ըսաւ.

— Ճաշակեցէք խաղաղութեամբ:

Ամէն մարդ իր դօտին մէջէն հանեց դուռաւոր փայտէ դգալը եւ փիլաւը սկսաւ ձիւնի փաթիլներու պէս բերնէ բերան բաժնուիլ: Ճաշը անցաւ շատ ուրախ: Գիւղացին կը սիրէ խոշոր պատաններ, բայց այնքան առատ էր մատաղը որ կրնար Արարատեան եւ Շիրակի ժողովուրդներն ալ կշտացնել:

— Շարայի որկորը պէտք էր հոս, ըսաւ գիւղացի մը իր քովինին:

— Միայն Գիշինը ամբողջ Շիրակը կրնայ գնել, պատասխանեց միւսը:

— Ընկեր, ըսաւ ուրիշ մը անդիէն, այս ուրախութիւնը Գիշինի սուրին կը պարտինք:

— Է՛հ, ճիշտ է եղբայր, սուր ունիս՝ պատիւ ունիս, հաց ունիս՝ տուն ունիս:

Գիշին ուզեց որ երեք օր տօն ըլլայ:

— Վաղը, ըսաւ, ձիարչաւ, միւս օրը՝ գիւղ գիւղի գէմ ցուլերու կռիւ:

Գիշերն ամբողջ կրակներ վառեցան, կարծես հրդեհ ինկած էր Արցախի հիւսիս արեւմուտքը: Լոսիի լեռներ-

բէն եւ Ուտի նահանգէն կը տեսնուէին կրակները, բայց տօնը միայն արցախեցիին համար էր:

Յաջորդ օրը հրապարակ քաշուեցան բազմաթիւ ձիեր: Գիշին ուզեց որ նախ մարտիկ աղջիկները մըրցին, եւ ահա չէկ ձիեր դեղեցիկ աղջիկներն իրենց քամակին առած՝ ճերմակ արծիւներու պէս թռան ընդարձակ դաշտին մէջ: Թմբուկները այնքան ուժով որոտացին որ ձիերը պատերազմի դաշտ կարծեցին:

— Մեռնիմ ձեր հոգւոյն, ըսաւ Գիշին, իսկական հերոսուհիներ էք: Կռապաշտ Աստղիկն ալ այսքան դեղեցիկ էէր:

Մրցումը շահեցաւ իր ամէնէն փոքր մանչուն աղջիկը: Գիշին համբուրեց անոր ճակատը եւ ըսաւ.

— Արցախի վարդերու պէս թոռնուհիս, դուն դիս կրկին անգամ երիտասարդ ըրիր: Եւ աղջկան վիզն ոսկի մանեակ մը անցուց:

Մրցումները շարունակուեցան մինչեւ երեկոյ եւ իշխանը թանկագին նուէրներ բաժնեց յաղթողներուն:

Ցուլերու մրցումը գիւղացիի սրտին աւելի մօտիկ է: Քաշեցին սարերէն լեռան պէս ցուլեր. ամէն գիւղացի իր ցուլին ուսերը շիւց. սոյնը քաշեց, մէջքին զարկաւ.

— Քեզ տեսնեմ, Շեկոյ, ըսելով քշեց թնամի ցուլին դէմ: Երկու աժդահաները երբ զիբար տեսան, երկար նայեցան, ապա բառաչելով սկսան կոտոշներով հողը փորել եւ վեր նետել, կամաց կամաց մօտեցան, դարձեալ հող փորեցին ոտքերով, աչքերնուն դոյնը փոխուեցաւ, բառաչեցին, յառաջեցին: Ամէն ոք սիրտը բռնած կը սպասէր ահաւոր բախումին: Բայց ցուլերու կռիւի պատրաստութիւնը երկար եւ հանդիսաւոր է:

— Շեկոյ, զա՛րկ, պոռաց ցուլին տէրը:

— Ասլան, քեզ տեսնեմ, մէկ եղջիւրով փորը պատես, կանչեց միւսին տէրը:

Բայց ցուելերը ոչ մէկ ձայն կը լսէին, իրենց մկանները լարած կը բառաչէին ու կը յառաջէին: Ահա մօտեցան իրարու, գրեթէ շունչը շունչին կը դպչէր, դարձեալ ետ ինկան եւ կարծես երկու ժայռեր իրարու զարնուեցան: Պրկուած ջիղերով պոչերնին ուղիղ բռնած՝ ժամերով զիրար քշեցին: Հարուածները կ'որոտային, ալ ոչ մէկ բառաչ կը լսուէր, գլուխ գլխի ետ կը հըրուէին, առաջ կը քշուէին: Գրեթէ ժամ մը տեսեց այս պայքարը. յանկարծ կանգ առին, իրարու նայեցան եւ դարձան գացին: Յաղթական չկար:

Ուրիշ զոյգ մը բերին. նոյն տեսարանը կրկնուեցաւ: Երբորդ զոյգ մը, չորբորդ մը: Գիչին չուզեց որ իր ախոռներէն դուրս գան բլրան պէս պարանոցներով ցուելերը. ան կը փափաքէր որ իր զիւղացիները հոգ տանին կենդանիներու լաւ ցեղ առաջ բերելու:

Ամէն մէկ կռուող ցուլի ոսկի մը նուիրեց եւ ըսաւ.

— Արեգակը արդէն կէս երկինքէն վար սկսաւ իջնել, երեք օրը երեք վայրկեանի պէս անցաւ, գացէք ձեր տունները, ուրախ եղէք. Աստուած եւ Գիչինի սուրը ձեր վրան է:

Թմբուկները թրթռալով որոտացին. վանահայրը ձեռքերը ժողովուրդին վրայ տարածելով խոշոր Պահպանիչ մը ըսաւ. Գիչին պատասխանեց.

— Ամէն:

Սարերէն, ձորերէն, կը լսուէր հեռաւոր թմբուկներու եւ տիճորներու ձայնը, ամբոխը կծիկի պէս կը քահուէր ու կ'երկարէր ամէն ուղղութեամբ: Գիչին նստաւ իր ճերմակ ձին, որդիներն ու թոռները շուրջն առած դարձաւ զէպի Սաւար: Ուշ երեկոյ հասաւ տուն

եւ հակառակ յողնած ըլլալուն՝ կանչեց իր կինը, քովը նստեցուց պատշգամին վրայ. լուսնակը արծաթագօծեց իր ճերմակ մազերը, եւ խոշոր ախ մը քաշելով ըսաւ.

— Կնիկ, ես եղայ, կարծեմ, հարիւր յիսուն տարեկան. չեմ գիտեր թէ ե՛րբ է կեանքիս սահմանը:

— Ինչո՞ւ հազար տարի չուզեցիր հրեշտակէն, մարդ Աստուծոյ, արքայութիւն երթալու միշտ ժամանակ կար, պատասխանեց կինը:

— Չէի գիտեր թէ կեանքն այսքան անոյշ է, ո՞վ կը դուշակէր թէ ձկնորս մը կրնայ իշխան ըլլալ:

— Թող իշխան ըլլալէդ վերջ կանչէիր հրեշտակը եւ տարիները աւելցնէիր, ըսաւ:

Գիչին պատասխան չտուաւ, երկար ա՛խ մը քաշեց, կարծես սիրտն ալ դուրս պիտի գար: Երազեց թէ օր մը ինքն այլեւս պիտի չըլլար, ու գարունները պիտի դային եւ անցնէին միշտ երիտասարդ, միշտ զեղեցիկ, գուլթանները պիտի հերկէին, պիտի ցանէին ու հնձէին մարդիկ, Գանձասարի զանգակները պիտի հնչէին, իսկ ինքն այլեւս պիտի չլսէր այդ անոյշ ձայները:

Մերունի իշխանը այնքան յուզուեցաւ որ կարծես ամբողջ Արցախը իր աչքերուն առջեւէն հեռացաւ, հեռացաւ եւ փափաք ու կարօտ դարձաւ:

* * *

Շեմքոր գետի ափին հին եւ աւերակ վանք մը կայ, մամապատ ու խորտակուած պատերով. պատմութիւնը զայն Գանձասար կը կոչէ, եւ արցախեցին տակաւին ուխտի կ'երթայ Տիրամօր գունատ պատկերի մը, որ տրտում պահապանն է այդ հին սրբավայրին. հոն փրատակ պատի մը տակ մէկ մեղրէն աւելի երկար խաչքար

մը կայ, վրան քանդակուած է զուժան մը մաճկալով,
եւ մէկ անկիւնը մօրուսաւոր ծերունի մը, սուրը մէջ-
քին, որուն ոտքերուն կու գան ու կը խառնուին քանի
մը մաշած գիւրեր - Սուրբ խաչս բարեխօս Գիշիմիմ:

Շեմքորը տակաւին կու գայ ու կ'անցնի իր մեղմ ա-
լիքներով եւ լալազին մրմունջներով, որ Գիշին իշխա-
նը լսէ եւ երգէ.

Շեմքորի ջուրն անոյշ է,
Նա սէր կու տայ ու սէր կ'առնէ,
Թուշըս դընեմ ջինջ երեսին,
Ջուրն անոյշ է մեր Շեմքորին:

ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Տէր Անդրէաս հաւաքեց Խնձորէսք գիւղի ծերու-
նիները կարեւոր ժողովի մը համար: Խնձորէսք թառած
էր Արաքսի ձախ ափին, թիկունք տուած Չանգեղուրի
ժայռերուն, եւ վերեւը, շատ վերեւը կը բարձրանար
իր համբաւաւոր բերդը որ Չանգեղուրի դուռը կը կոչ-
ուէր. անառիկ եւ մոռյլ պատերով, տեսնողին վրայ
վախ կ'ազդէր. բայց այս տարիներուն բերդն անպաշտ-
պան էր եւ գրեթէ անկումի ճամբան բռնած էր:

Տէր Անդրէաս գիւղին միակ մարդն էր որ կարգալ
գրեւ գիտէր: Իրիցիկինն ու երկու մանչ զաւակներն ալ
կարգալ գրեւ չէին գիտեր: Իր սիրտը կը ճմլուէր, հո-
գին կը քաղուէր տեսնելով գիւղը թանձր մթութեան
մէջ:

— Խորհուրդի կանչեցի ձեզ, սիրելի եղբայրներ,
մեր գիւղը, ինչպէս կը տեսնէք, շատ աղքատ ու յետա-
մնաց է, ուսումնական մարդ չունինք, աշխարհ ճանչ-
ցող չունինք, մեր այգիներէն անդին ո՞վ կայ, ի՞նչ կայ
չենք գիտեր: Արաղիլի պէս թառած ենք այս ժայռե-
րուն վրայ եւ Արաքսը կու գայ ու կ'անցնի, ո՞վ գիտէ
ինչ աշխարհներէ կու գայ, ի՞նչ մարդիկ ու ազգեր տե-
սած է: Չեր մէջ միայն ես կարգալ գրեւ գիտեմ, միայն

ես սուրբ գիրքերէն սորված եմ մեր պատմութիւնը, մեր սուրբ հայրերու անունը: Տեսէք ժամին մէջ սաղմոս քաղող չկայ. պատարազին Օրհնեա Տէր ըսող չկայ: Իսկ անդին հսկայ աշխարհ մը կայ, մարդիկ եւ ազգեր, Աստուծոյ տուածին չափ, որ գետերու պէս կ'երթան ու կու գան:

— Միտքդ ի՞նչ է, Տէր հայր, շուտ կապէ, ըսաւ ծերունի մը:

— Միտքս ուսումնարան մը բանալ, դիւզի մանուկներն հաւաքել եւ ուսում տալ. դուք հող մշակեցէք ես սիրտեր ու միտքեր մշակեմ: Ես ցանեմ, թող Աստուած օրհնէ եւ հունձքը ոսկեղէն արտի պէս պիտի հասուննայ:

— Ասոյ, դուն ի՞նչ կ'ըսես, հարցուց մէկը:

— Աղաջան, դուն ի՞նչ կ'ըսես, հարցուց ուրիշ մը:

— Մուկուչ, դուն ի՞նչ կ'ըսես, հարցուց երրորդ մը:

— Գիրն Աստուծոյ բանն է, պատասխանեց իննըսուն տարեկան ծերունի մը ծխամորձը լեցնելով եւ բըթամատով ծուխը դաւաթիկին մէջ խոթելով: Գիրն Աստուծոյ բանն է:

— Յետո՞յ, հարցուց Աղաջան:

— Ասոր մէջ ամէն բան կայ:

— Աղաջան, դուն ի՞նչ կ'ըսես, հարցուց Մուկուչը:

— Ես համաձայն եմ, բայց ո՞ւր հաւաքենք տղաքը, մենք դպրոց չունինք, յարմար տեղ չունինք:

— Ընդարձակ սենեակ մը պէտք է, ըսաւ Ասոյ:

— Չունինք, պատասխանեցին բոլորը:

— Մարազի մը մէջ հաւաքենք, պատասխանեց Ասոյ:

— Չմեռը կը սառին, ըսին բոլորը:

— Ես իմ ախոռս կը տրամադրեմ, խօսեցաւ Աղաջանը: Բաւական մեծ է, քովը սենեակ մ'ունի, օճախ ունի: Անասուններս մէկդի կը քաշեմ եւ տեղ կ'ընեմ:

— Տէր հայր, ախոռը դպրոց կ'ըլլա՞յ, հարցուց Մուկուչը:

— Հայ տղան, հողի վրայ, աւազի վրայ, յարզի վրայ, ուր որ ալ ըլլայ կը նստի եւ կը կարդայ. ասիկա արդէն յառաջդիմութեան սկիզբն է: Տէրն մեր ալ ախոռի մէջ ծնաւ եւ աշխարհիս լոյս բերաւ:

— Այդպէս է, պատասխանեցին բոլորը:

Աչնան եղանակ էր, քաղերն եղած էին, տղայ եւ արջեր անտառներուն մէջ վայրի տանձ ու խնձոր կ'ուտէին. տուներուն դիմաց վառելիք փայտերն հաւաքուած էին. ամբարներն ալիւրով լեցուն, կարասները արդար կարագով եւ պանիրով ծեփուած էին:

Ամէն տուն կը պատրաստուէր Չանգեզուրի խիստ ձմրան դիմադրելու համար:

Քանի մ'օր յետոյ Աղաջանի ախոռը մաքրեցին, աւելեցին, անասունները մէկդի քաշեցին եւ ցանկապատելով բաժնեցին, յատակին վրայ առատ խոտ ու յարդցանեցին եւ դպրոցը պատրաստ էր աշակերտներ ընդունելու համար:

Տէր Անդրէաս տունէ տուն շրջեցաւ մանուկներ հաւաքելու համար: Դժուար եղաւ մայրերը համոզել թէ կարգալ գրելն Աստուծոյ բանն է, օգտակար է:

— Մարիամ քուրիկ, ըսաւ կնոջ մը, զաւակդ կու տա՞ս դպրոց դնելու. դո՞ւն Սիրանոյշ, դո՞ւն Աղաւնի, դո՞ւն Եղսոյ քուրիկ:

Կիները կարմիր լաթով շրթունքնին կապած, մոլորած կեցած էին. տալ թէ չտալ: Եթէ դպրոց երթային՝

ո՞վ դարնան դառները լեռ պիտի տանէր, ո՞վ հօտաղ պիտի ըլլար, կամ կովերը սարը պիտի տանէր: Եւ ահա հասաւ Աղաջանը, ուժով մը պոռաց կիներուն եւ հրամայեց յանձնել երեխաները: Ինքը գիւղին պատուաւոր անդամներէն էր, հարուստ էր եւ խօսքը պատգամ ամէնուն համար:

Տէր Անդրէաս առ այժմ գոհացաւ մանչեր հաւաքելով, աղջիկներու մասին ամօթ էր մտածել այդ յետամնաց գիւղին մէջ:

Սեպտեմբեր մէկին դարկաւ ժամի կոչնակը, անսովոր ատեն մ'էր, աղօթքի ժամ չէր. տասնըճինգ հատի չափ մանչեր ամէկոտ ու գլխիկոր եկան Աղաջանի ախոռը: Սկսան խնդալ, իրար հրմշակել, առաջ գացին, ետ գացին, երբեմն գետին նայելով, երբեմն ծիծաղելով:

Տէր Անդրէաս շատ լուրջ էր. աղօթքի պէս սրբապան գործի մը լծուեցաւ: Թեւին տակ մեծ գիրք մ'առած ծալապատիկ նստեցաւ խոտին վրայ. տղաք իր առջեւը շարուեցան, ծալապատիկ նստած: Բացաւ գիրքը եւ առջեւը դրաւ ու գեղջկական լեզուով ըսաւ.

— Տղաք, սակից հագար երեք հարիւր տարի առաջ, մեր ազգը գիր չունէր. եկաւ մեծ մարդ մը Ս. Մեսրոպ Մաշտոց կոչուած, մեռնիմ իր սուրբ անունին. մտածեց, մտածեց եւ Աստուծոյ ըսաւ, մենք գիր չունինք, քու սուրբ գիրքերդ չենք կրնար կարդալ, մեզի գիր տուր. Աստուած վերէն իր լոյսէ թաթով անոր սրտին վրայ գրեց Հայոց գիրերը, օրհնեալ գիրերը: Մօտեցէք ձեզի ցոյց տամ այդ գիրերը:

Տղաք չըջապատեցին զինքը եւ Տէր Անդրէաս ձեռագրին մէջէն ցոյց տուաւ ծաղկեալ գիրերը, դուռուտոր թռչուններ, պատկերներ ոսկի էջերով:

— Միսաք, նայէ, նայէ, ըսաւ տասնըճինգ տարեկան մանչուկ մը, նայէ այս թռչունները մեր անտառէն հոս եկած թառած են, տես ցախաբիկը, եկզանիկը, սոխակը: Փշտ, փշտ, ըրաւ, բայց թռչունները չփախան:

— Ասոնք դժուած են տղաս, ըսաւ Տէր Անդրէաս: Այդ օրն աշակերտները ծայրէ ծայր գիտեցին գեղեցիկ ձեռագիրը:

Բայց ուսկի՞ց անոնց թուղթ եւ թանաք դտնէր ձեռքերնին տալու համար: Զիւտոր գրկեց մինչեւ Զուղա եւ թուղթ ու թանաք բերել տուաւ, սակայն երբ աշակերտները իրենց տունները տարին՝ մայրերնին առին իւզոտեցին եւ պատուհաններուն վրայ դրին ապակիի տեղ: Տէր Անդրէաս ուրիշ բան խորհեցաւ: Մեծ գրատախտակ մը շինել տուաւ ու սիւնի մը վրայ դամեց: Յետոյ թանթրուկների սեւ հոնտեր հաւաքել տուաւ ու թանաք շինեց, վրան գրեց Այր, Բեն, Գիմ. տղաք սկսան գիրեր ճանչնալ ու գիր կապելով կարդալ, առաջին բաները հայրիկ, մայրիկ եւ Հայաստան եղան:

Մանուկները սակայն դպրոցին մէջ կը սորվէին, տուն կ'երթային կը մոռնային: Տէր հայրը պատուիրեց ամէն տղու տունէն փոքրիկ քառակուսի տախտակներ բերել. վրան ծակ մը բանալ եւ չուննէ օղակ մ'անցընել: Պատանիները չհասկցան թէ ինչ պիտի ընէր տախտակները: Տէր Անդրէաս ամէն մէկ տախտակի վրայ գրեց այդ բն գիմը եւ տղաներուն տուաւ որ տուն տանին եւ հան ալ սորվին, թերեւս ըսաւ ինքնիրեն, տան մէջ սորվելու փափաք ունեցողներ ըլլան:

Մանուկները կախեցին տախտակներն իրենց վիզերէն եւ դուրս ելան, սակայն ճամբաներուն վրայ սկսան իրարու նետել եւ ոմանք կոտորեցան: Տէր Անդրէաս շատ

նեղացաւ. բայց ի՞նչ ընէր, ժայռերու վրայ մեծցած պատանիներէն ի՞նչ կրնար պահանջել. անոնք վայրի աջերու կը նմանէին որ սարերէն զատ ուրիշ բան չէին տեսած:

Բայց մէջերնին երկու պատանիներ կային, Աղա- ջանի որդին Վահէն եւ Տէր Տոր Սերոբ մանչուկը, որոնք սկսան առանց զիր կապելու կարգալ, հետաքրքիր էին հին պատմութիւնով եւ Տէր հայրը նկատեց մանուկնե- րու տկար կէտը պատմութիւններ լսելու:

Շատ յուզումով եւ գեղեցիկ նկարագրութիւններով պատմեց մեր ազգին անցեալը.

— Ըսաւ թէ Հայերը հին ժամանակ մեծ թագաւո- րութիւն ունէին, բանակներ ունէին, քաջ զինուորներ, մեր երկրին վրայէն թռչուն չէր անցնէր. թագաւորներն ոսկեղէն թագ ունէին, թագուհիները արեւու լոյսին պէս փայլուն զգեստներ: Իրենց պալատը ոսկիով եւ ար- ծաթով ծեփուած պատեր ունէին: Պատմեց քաջն Վարդանի պատմութիւնը, Վահանի պատերազմները, Աշոտ Երկաթի հերոսական կեանքը: Պատանիները իրար ա- ւելի սեղմուած, Տէր Տոր շրթներէն կախուած կը մնա- յին երկար ժամեր:

— Իսկ հիմա ինչո՞ւ, հարցուց Վահէ, ինչո՞ւ, Տէր հայր, օտարներ մեր հողին վրայ կ'ապրին, ինչո՞ւ պարսիկ, քիւրտ, թուրք, կիւրճի, թաթար, եւ չեմ գի- տեր թէ զեռ ի՞նչ անունով ազգեր մեր սուրբ հողը կը կոխեն:

— Իրաւունք ունիս տղաս, պատասխանեց տէր Ան- դրէաս, իրաւունք ունիս, մեր հին քաջերը մեռան, մեր երիտասարդներուն արիւնը ջուր կարեցաւ. զէնքի տեղ վաճառականութիւն ըրինք, գլուխնիս որքան ծոկեցինք՝ այնքան մեր վզին նստեցան: Մեր տունը տեղը մերը չեն,

բայց ո՞ւր են մեր քաջերը, ո՞վ զէնք ունի, ո՞վ կը հա- մարձակի քիւրտ կամ պարսիկի մը զէմ ելլել:

Տղաք գլուխնին կախեցին եւ ոմանց աչքերէն բար- կութեան եւ յուզումի արցունքներ թափեցան:

— Է՛հ, յուսանք եւ սպասենք, թերեւս լաւ ժամա- նակներ դան, ըսաւ Տէր հայրը, գլուխը ձեռագրին վը- րայ խոնարհեցնելով: Վահէ դուն կարգա՛, հրամայեց պատանին:

Վահէ սահուն կերպով կարգաց ձեռագրին մէկ էջը: Թաթուլ Վանանդեցիի պատմութիւնն էր:

— Տէր հայր, ի՞նչ գեղեցիկ պատմութիւն է, բա- ցազանչեց Վահէ:

— Պատմէ մեզի, պատմէ մեզի, աղաչեցին միւս- ներն ալ:

Տէր Անդրէաս գլուխը վեր վերցուց ձեռագրէն, քիչ մը կեցաւ եւ ապա ծանր շեշտով ըսաւ.

— Մարդն ալ այսպէս կ'ըլլայ տղաքս, տեսէք հինդ հազարով հարիւր հազարի զէմ ելաւ. եւ ի՞նչ քաջու- թեամբ մեռաւ, ո՞ր ազգն ունի թաթուլ Վանանդեցի մը:

Պատանիները գիւղին մէջ խանդավառ կերպով պատմեցին իրենց լսածները. ծերերն ու պառաւները կը սաստէին որ լուռ կենան:

— Խենթ մի՛ ըլլաք, պարսիկը, քիւրտն ու թուրքը եթէ լսեն՝ մեզ բոլորս կը մորթեն: Աս Տէր հայրն ալ անխոհեմ է, քիչ մը խելքէ պակաս է, հին գիրքերու մէջ կարդացածը նոր օրերու կ'ուզէ յարմարցնել: Ան- ցան այդ դարերը, հիմա երբ մէկ երեսիդ դարնեն՝ միւ- սը պէտք է դարձնես:

— Մամի, ըսաւ Վահէ պառաւ կնոջ մը, երբ սա- րէն անօթի դայլերն ունան, շուներն անոնց զէ՛մ կ'ել-

ին թէ պոչերնին իրենց ոտքերուն մէջ առած կը սպա-
սեն որ դան զիրենք ուտեն :

— Դէմերնին կ'ելլեն եւ կը կռուին, պատասխանեց
պառաւը :

— Ճիշտ ես, մամի, մենք քոսոտ շո՞ւն մ'ալ չենք
արժեր :

— Սըւոր նայէ, խլիւնքոտ, ըսաւ պառաւը, անոնք
հրացան ունին, դուն քոս դանակ մ'ալ չունիս : Անոնք
հազարներ են, մենք բուռ մը զիւզացիներ : Չայնդ քա-
չէ, կրակ դառնաս մեր մարագները կ'այրես, բայց ոչ
թէ Շահին անծայր տէրութիւնը :

— Բայց թաթուլ Վանանդեցին հինգ հազարով հա-
րիւր հազարի դէմ ելաւ, եւ ինչ հերոսական մահով մե-
ռաւ. Վահան Մամիկոնեան չորս հարիւր հոգիով տա-
րիներ կռուեցաւ եւ յաղթեց այդ Շահերուն : Յաղթա-
նակը թիւին մէջ չէ, այլ քաջութեան մէջ :

— Ո՞վ էին այդ մարդիկը, ի՞նչ ազգի կը պատկա-
նէին, հարցուց պառաւը :

— Հայ էին, մամի, մենք իրենց զաւակներն ենք,
մեր արիւնն ունէին :

— Ժամի սուրբերուն մէջ այդպէս անուն չկայ, ը-
սաւ պառաւն ու տուն մտաւ :

— Հիմա կը հասկնամ, ըսաւ Վահէ ինքնիրեն, թէ
տղիտութիւնը մարդս երկու անգամ զերի կ'ընէ, նախ
իր վախկոտութեան, յետոյ օտարին ձեռքը :

Տէր Անդրէաս օրէ օր իր առջեւ բազմաթիւ մանուկ-
ներ կը տեսնէր, նոյնիսկ երկչոտ աղջնակներ ախոռի
դրան առջեւ կանգնած մտիկ կ'ընէին Հայոց պատմու-
թիւնը :

Խնձորէսք զիւզը կամաց կամաց փոխուեցաւ, զիւ-
զացիներն ախոռի եւ արտերու խօսակցութիւններէն

դուրս ելան, երիտասարդները քիչ մը հոգի ներշնչե-
ցին եւ հիմա դիտցան թէ ինչո՞ւ մանչերու անունները
Վահան, Վարդան, Աշոտ կը դնէին, ինչո՞ւ աղջիկները
Շուշան, Աշխէն կամ Փառանձեմ կը կոչուէին :

Տէր Անդրէասի պատմութիւնները գրեթէ չվերջա-
ցան, նա մեր հերոսներէն անցաւ մեծ հայրապետնե-
րուն, մարտիրոսներուն եւ սրբուհիներուն : Ամէն մէկ
սուրբ իր գեղեցիկ էջերն ունէր, ոմանք պատերազմնե-
րու մէջ մեռած՝ ազգին եւ կրօնքին համար, ուրիշներ
հեթանոսներու առջեւ քաջութեամբ իրենց հայրենի
կրօնքը դաւանելով մեռած էին :

— Բոլորն ալ հիանալի են, կ'ըսէր Սերոբ Վահէին .
իսկ մենք ոչխարներ ենք, սարերու վրայ կը մեծնանք
եւ օր մը օտարը կու գայ մեր կաշին կը քերթէ ու ձորի
մը մէջ կը նետէ :

— Ես չեմ հասկնար թէ ինչո՞ւ այսքան քաջեր ու-
նենալէն յետոյ օտարին ձեռքը զերի մնացեր ենք :

— Սեւ ճակատագիր է :

— Ամէն մարդու ճակատագիրն իր ձեռքին մէջն է :
Պարսպ խօսք է ճակատագրին հաւատալ, դիտուդ մէջ
խելք կա՞յ, բազուկիդ մէջ ոյժ կա՞յ, ասոնք են, ահա-
ւասիկ ճակատագիրդ :

Վահէ եւ Սերոբ ամէնէն շատ տպաւորուած էին տէր
Անդրէասի պատմութիւններէն. իրենց արտերուն մէջ
երիտասարդ կրակ մը վառած էր : Իրենց համար Խըն-
ձորէսքի բերդը հին օրերու նման կը բարձրանար, կեանք
եւ հոգի կ'առնէր ու կարծես հազարաւոր զինուորներ
զայն կը պաշտպանէին :

Երկու պատանիները կամաց կամաց գրաւեցին
միւսներուն վստահութիւնն ու սրտերը : Տեսակ մը խրմ-

բապետներ եղան, բանակի զորավարներ՝ որոնք կար-
ծես մօտալուստ պատերազմի կը պատրաստուէին:

Կիրակի օրերը պատարագէն յետոյ Վահէ եւ Սերոբ
գլուխ կ'անցնէին տասնի չափ ընկերներու եւ կը բար-
ձրանային Խնձորէսքի բերդը: Տակաւին կանգուն էր.
սենեակները, շտեմարանները, պարիսպներն ու աշտա-
բակները հաստատուն էին:

Վահէ սկսաւ ուղղակիան փորձերու, երկու խումբի
բաժնեց իր ընկերները եւ երկուքը գլուխ անցած պէտք
էին ջանալ բերդը գրաւել: Տեսնողները կ'ըսէին.

— Մանկական խաղեր են:

Բայց իրենց միտքը շատ լուրջ էր, ի՞նչ բանի կը
պատրաստուէին՝ տակաւին իրենք ալ չէին գիտեր, սա-
կայն հայրենիքը զինուորի պէտք ունէր եւ իրենք ուխ-
տած էին նուիրուիլ այդ ասպարէզին:

Սկսան չարքաշ եւ գոհողութեան կեանք վարել, վա-
ղելով լեռ բարձրանալ, ծառերու վրայ մագլցիլ, պար-
սատիկ քաշել սորվիլ եւ նշանառութեան վարժիլ:

— Ա՛խ, երանի թէ մէկ մէկ հրացաններ ունենա-
յինք, կ'ըսէր Վահէ, այս օտարները մժեղի պէս կը
քշէինք մեր սահմաններէն:

Օր մը, երբ Արաքսի ափերուն վրայ կը շրջէին,
ծառի մը տակ տեսան երկու զինուորներ, որոնք ձիերը
կապած կը քնանային եւ իրենց հրացանները կռթնցու-
ցած էին ուրիշ ծառի մը բունին:

— Վահէ, ըսաւ Սերոբ, այս հրացանները պէտք է
գողնանք:

— Եթէ արթննան մեզ կը սպաննեն:

— Ո՛չ, չեն արթննար, օձի պէս կը սողանք, խո-
տերն արդէն բաւական բարձր են եւ կը վերցնենք: Մե-
զի համար դանձ են:

Երկուքն ալ փորի վրայ սողալով մօտեցան, օձն
իրենց պէս զգոյշ չէ երբ որսի վրայ կը յարձակի: Ձիե-
րը քիչ մը հեռու էին, կը փոնգտային ու կը ճարակէին:

Առաջինը Վահէն հասաւ եւ անոր ետեւէն Սերոբ.
հրացանները վերցուցին ու դարձեալ սողալով սահե-
ցան դէպի ափը, անկից դիւրին էր գետի երկայնքին
դէպի անտառ խոյս տալ: Գրեթէ հեւ ի հեւ կորսուեցան
անտառին մէջ եւ բարձրանալով գիւղի վերեւի ժայռը՝
մտան բերդը:

— Աղուոր հրացաններ են, ըսաւ Սերոբ:

— Բայց դնրակ չունինք, վառօդ չունինք, այս չոր
հրացաններն ի՞նչ պիտի ընենք:

— Ձի ունեցողը թամբն ալ կը գտնէ:

Բերդի նկուզներէն մին իրենց զինարանն ըրին,
հրացանները խտտերու տակ ծածկեցին եւ իրենք գիւղ
իջան:

Երկու զինուորները Հայերու վրայ կասկած չու-
նէին, անոնք զէնքի հետ չեն խաղար:

— Քիւրտի գործ է, ըսին եւ թափառեցան շրջակայ
վրանարնակ Քիւրտերու մէջ, խարազանեցին ասդին,
խարազանեցին անդին եւ գտան քանի մը պահուած հրա-
ցաններ:

— Խոզեր, գոչեց զինուորներէն մին, դուք մեզի
դէմ հրացաններ կը պահէք, եւ զէնքերը գրաւելով մեկ-
նեցան:

Խնձորէսք գիւղին մէջ խաղաղութիւն կը տիրէր,
ոչ ոք գիտէր թէ առաջին զէնքը մտած էր իրենց գիւղը:

Քանի մը օր յետոյ Վահէ ժողովի կանչեց իր տասն
ընկերները:

— Կարեւոր ըսելիք ունիմ. մենք բաւական վարժե-
ցանք լեռ բարձրանալ, ծառ ելլել, բերդ գրաւել, նոյն-

իսկ կրակով նշաններ տալ, սակայն քարով ու փայտով ի՞նչ կրնանք ընել եթէ թշնամին օր մը հրացանով մեր վրան դայ :

— Ո՞ր թշնամին, հարցուց փոքրիկ մը, ես կը վախնամ :

— Եթէ կը վախնաս՝ տուն գնա՛ եւ աղջիկի գրեստ հագուէ, սաստեց խտուր վահէ :

— Ո՛չ, երբ դուն եւ եղբայր Սերոբը քոյս էք՝ չեմ վախնամ, ըսաւ տղան ինքզինքը քաջ ցուցնելով :

— Պէտք է որ ձեզմէ իւրաքանչիւրդ, հրամայեց վահէ, մէկ մէկ հաւ բերէ, կարեւոր գնումներ ունինք, յետոյ ձեզի կը բացատրեմ :

— Բայց մամին չի տար, ըսաւ մանչուկ մը :

— Գոցցիր, պատասխանեց ուրիշ տղեկ մը :

— Ո՛չ, գողնալն ամօթ է, նոյնիսկ եթէ տունէն ըլլայ, ըսաւ Սերոբ. մամիկիդ կ'ըսես թէ ուսում սորվեցանք եւ անոր համար վարդավառին աթիւ լերան վրայ ընկերներով ուրախութիւն պիտի ընենք :

— Երկու օր յետոյ հոս ըլլաք հաւերով, բերդ կը բարձրանանք եւ մեր ծրագիրը կը գործադրենք :

Երկու օր վերջ տասէն աւելի հաւեր հասան, բարձրացան բերդը. վահէ անասունները թող տուաւ նրկուզի սենեակներէն մէկուն մէջ, կուտ ալ բերած էր, ջուր զրին եւ դուռն ուժով գոցեցին որ աղուէսները չփախցնեն :

— Լաւ չէ՞ որ գիւերը պահակներ զնենք, ըսաւ պատանի մը : Թերեւս ագիւսները, կամ ուրիշներ կրնան խեղդել կամ գողնալ :

— Վախ չկայ, պատասխանեց վահէ, դուռը ուժով գոցած եմ, միայն նայեցէք ծակեր չըլլան. ագիւսը օձի պէս կը բարակնայ եւ ներս կը մտնէ :

Քանի մը երեխաներ խիստ քննութիւն ըրին, սենեակը հաստ պատեր ունէր եւ դուռը տակաւին լաւ էր, անցքեր չունէր :

Երեկոյեան մօտ տղաները բերդէն վար իջան : Սերոբ եւ վահէ ետեւէն առանձին էին :

— Սերոբ :

— Ի՞նչ կայ վահէ :

— Այս հաւերը պէտք է Ագուլիս տանինք եւ փամփուշտ ու վառօդ գնենք :

— Անշուշտ մարդ պէտք չէ գիտնայ :

— Ի հարկէ, ոչ ոք պէտք է գիտնայ :

— Բայց ի՞նչպէս երթանք, Ագուլիս գրեթէ մէկ օրուան ճամբայ է :

— Ես այսօր գիւղին մէջ կը հարցնեմ թէ համառօտ ճամբայ մը կա՞յ, կարելի՞ է մէկ օրուան մէջ երթալ եւ դառնալ, եթէ կարենայինք ձի մը գտնել՝ շատ գիւրին պիտի ըլլար :

— Հայրիկիս ձին կրնանք առնել, ըսաւ Սերոբ :

— Եթէ մեր նպատակը գիտնայ՝ լաւ ծեծ մըն ալ կրնանք ուտել :

— Ո՛չ, կ'ըսեմ թէ վահէին հետ Որոտան գիւղը մօրաբորջս պիտի երթամ, ուրիշ անգամ ձիով զացեր եմ :

— Փորձէ տեսնենք, ապա թէ ոչ պէտք պիտի ըլլայ ոտքով համառօտ ճամբայ բռնել եւ Ագուլիս իջնել :

Պատանիներու խումբն ուրախ երգերով գիւղ մըտաւ : Գիւղացիք գիտէին թէ դպրոցական ընկերներ էին. ուսումնական էին, եւ ժամին մէջ սաղմոս ալ կը կարգային, իրենց աչքին սովորական տղաներ չէին, մանաւանդ վահէն եւ Սերոբ իբր զարգացած եւ խոհական

պատանիներ, շատ յարգ ունէին եւ Աղաջանն իր տղուն համար հպարտ էր:

Սերոր յաջողեցաւ տէր Անդրէասն համոզել եւ ձին առնել. Տէր հայրը ուրախ էր որ Վահէն ալ իրեն կ'ընկերէր, ուշիմ եւ քաջ պատանի էր, իր աչքին լոյսն էր այդ մանչուկը եւ ժամին զարդը պատարագի եւ ժամերգութեան առնն:

Երեկոյեան ուշ ատեն Վահէին խմացուց թէ ձիուն հարցը եղած էր:

Առաւօտ կանուխ, Սերոր ձին առած բերդին տակ դնաց, իսկ Վահէն բարձրացաւ բերդը, հաւերը առաւ ու վար իջաւ: Նստան ձին եւ անասունները ոտքերէն կապած կախեցին ձիուն այս եւ այն կողմերէն: Ձին կայտառ էր եւ արագավազ, Սերոր ինքը բռնեց սանձը եւ ճամբայ ինկան:

— Բայց Աղուլիսին մէջ մարդ չենք ճանչնար, ըսաւ Սերոր, ի՞նչպէս պիտի կարենանք հաւերը ծախել եւ փամփուշտ ու վառօդ գնել:

— Հայրս զարբին մը կը ճանչնայ, մեր տունն ալ հիւր եղած է, ես ալ զինքը տեսեր եմ, պատասխանեց Վահէ, Մանուկ ամի կը կոչուի, անոր կ'երթանք եւ կ'ըսենք թէ քար պիտի պայթեցնենք նոր շինութեան համար եւ վառօդի պէտք ունինք, ինքը կը հոգայ:

— Լաւ խելք է, պատասխանեց Սերոր:

— Իսկ փամփուշտներուն համար կ'ըսենք թէ գիւղին մէջ աղուէս կայ եւ հաւերուն ջարդ կ'ընեն, փամփուշտի պէտք ունինք, կը գնենք, ծախողը չի հարցներ թէ հրացան ունի՞րք, ո՞ւր պիտի գործածէք, նա իր դրամին կը նայի:

Երկուքն ալ ուրախացած այս գիւղին լուծումէն՝ գիրար գրկեցին: Իրենց երեւակայութեան մէջ հրացան-

ները լեցուն էին, Խնձորէսք բերդը ազատ կը նազէր ամպերուն մէջ եւ քիւրտ, պարսիկ, թուրք կամ կիւրճի իրենց սահմաններէն չէին անցնիր:

Հասան Որոտան գիւղը:

— Մօրաքրօջը վերագարձին հանգիպինք, ըսաւ Վահէ, մեզ կը կեցնեն ու թերեւս թոյլ չեն տար Աղուլիս մեկնելու:

— Ճիշտ է ըսածդ, Վահէ, պատասխանեց Սերոր:

Ձին քչեցին գիւղին եզերքէն վար սահող ճամբան եւ հեռացան, հոն ոչ ոք զիրենք կը ճանչնար:

Վահէն կը նայէր կանաչազարդ ձորերուն, դաշտերուն, այգիները լեցուն էին խաղողներով, բայց տհաս էր դեռ, միայն տանձ, խնձոր եւ ծիրան հասունցեր էին: Այգիի մը քով քիչ մը շուենչ առին, պտուղ կերան, ձին ճարակեցաւ, բայց հաւերը կապուած մնացին:

Շուտով ճամբայ ինկան կէսօրէն առաջ քաղաք մըրտնելու համար:

— Սերոր, ըսաւ յանկարծ Վահէ, եթէ դուն Մուշեղ ըլլայիր եւ ես Վարդան, չես գիտեր թէ ինչ ազատ եւ փառաւոր Հայաստան կ'ունենայինք:

— Եթէ մեր գիւղն ազատենք այդ գիւշատիչներէն, արդէն մեծ բան է: Մեր երկրին մէջ ամէն բան ծայրէն պէտք է սկսիլ, ոչ այնքան զէնքի կարօտ ենք՝ որքան ազատութեան սիրահար երիտասարդութեան. տես մեր գիւղին երիտասարդները, դուլիսին միշտ հողին վրայ կախած են, եւ ոչ իսկ կը խորհին թէ մարդս ազատ պէտք է ըլլայ, իր ինչքին ու ընտանիքին տէր, պատիւով պէտք է ապրի: Հազիւ քիւրտ մը, թուրք մը, պարսիկ մը կամ անօթի կիւրճի մը գիւղ կը մտնէ, կարծես իրենց վախէն ոտքերնին պիտի համբուրեն:

— Իսկ մենք երկու հրացանով ի՞նչ պիտի կարե-

նանք ընել: Մենք պատանիներ ենք, մեր ծնողները մեզի գէժ պիտի ելլեն:

— Ամէն յեղափոխութիւն իր դժուարութիւնն ու վտանգներն ունի. գէթ հրացան մը կը պայթեցնենք եւ սրտերնիս կը հովանայ:

— Երկու պատանիները ժամը տասնըմէկին Ագուլիս մտան: Վահէ հարցնելով գտաւ դարբին Մանուկին խանութը: Բարեւեց. իր հօր ողջոյններն հաղորդեց:

— Ամի, տանինք այս հաւերը ծախենք եւ դանք, զնելիքներն ունինք:

— Ճաշին ձեզի կը սպասեմ, պատասխանեց դարբինը:

Երկու պատանիները թոան գէպի քաղաքի շուկան, բաւական երկար ժամանակ բռնեց հաւերուն վաճառքը: Ազուլեցին վաճառական է, Զոկ է, կէս հայ կէս չես գիտեր ինչ, տարօրինակ լեզու մը ունի եւ պատանիները դժուարաւ կը հասկնային, մանաւանդ որ Ս դերը Ծ կը հնչեն: Այնուհանդերձ տասը դահեկան կրցան հաւաքել եւ Մանուկ ամիին տունը ճաշի երթալ:

— Մանուկ ամի, ըսաւ Վահէ, մենք քիչ մը վառօղ պիտի գնենք, կրնա՞ս մեզի օգնել, քար պիտի պայթեցնենք:

— Վառօղ, ես ունիմ տղաս, քանի՞ հազարակրամ կ'ուզես:

— Գինը գիտէ, Մանուկ ամի:

— Գինն ալ խօսք է:

Մանուկ ամի լեցուց տղոց տոպրակը եւ ոչինչ առաւ, չէ՞ որ Աղաջանի հետ սերտ բարեկամ էին:

— Ամի, մենք պէտք է մեկնինք, ճամբանիս երկար է, յետոյ Որոտան գիւղը Սերորի մօրաքրոջ պիտի հանդիպինք:

— Շատ բարեւներ հայրիկիդ, պատասխանեց դարբին Մանուկ, մրոտ թաշկինակով ճակտին քրտինքը սըրբերով, հեր անիծած ինչ ալ տաք է:

Երկու պատանիները ձիուն վրայ կապեցին տոպրակը եւ շրջեցան քաղաքը փամփուշտ փնտռելու: Խանութի մը առջեւ տեսան հողէ ամաններ եւ սեւ գնդակներ դանազան մեծութեամբ, մարդը դամ, կղպանք, փամփուշտ եւ այլ ապրանքներ կը վաճառէր:

— Ամի, ծախու փամփուշտ ունի՞ս:

— Այո՛, որդի, դուք ո՞րտեղացի էք, հարցուց զուկերէն:

— Խնձորէսք դիւզէն ենք, չափազանց շատ աղուէսներ կան մեր կողմերը եւ հաւերուն ջարդ կու տան:

— Հատը ի՞նչ կ'արժէ, հարցուց Սերոր:

— Տասը հատը մէկ դահեկան:

— Ամի շատ սուղ է, ըսաւ Վահէ, տասնըհինգ հատը մէկ դահեկանի չե՞ս տար:

Մարդը նայեցաւ տղուն երեսը, կայտառ եւ վառվռուն պատանի մ'էր Վահէ, քիչ մը դեղնորակ եւ շաղանկազոյն մազերով ու կապոյտ աչքերով:

— Ի՞նչ սիրուն տղայ է, ըսաւ ինքնիրեն: Ես դաւակ չունիմ, ինձի որդեղիր չե՞ս ըլլար:

— Ամի, հիմա դիւղը փամփուշտներուն կը սպասեն, տանիմ պապայիս յանձնեմ. խօսիմ հետը, յետոյ կարելի է կու դամ:

— Խօսք:

— Խօսք, եթէ հայրիկս թոյլ տայ:

Վաճառականը տասնըհինգ հատը մէկ դահեկանի տուաւ: Վահէ հարիւր հատէն աւելի գնեց եւ պարկին մէջ դրաւ:

Այդ ժամանակ մէկ տեսակ հրացան կար, երկար

փողով եւ պէտք էր դնդակը մէջը դնել, ետեւէն վառօղ
լեցնել եւ բարակ երկաթէ ձողով ներս հրել, ամբացնել
եւ ապա կրակ տալ պատրոյզին:

— Վահէ, ինչո՞ւ աւելի չգնեցիր, դրամն աւելցաւ:

— Դրամը պէտք կու գայ ուրիշ բաներ ալ գնելու:
Եթէ հարիւր թշնամի լեռներէն վար գլորենք՝ ալ ոչ ոք
Խնձորէսք կու գայ:

— Կը կարծես որ մեր քանի մը հարուածներէ՞ն
վախնան:

— Եկողները ընդհանրապէս ինքնագլուխ աւազակ-
ներ են, հերոս են անգէն մարդերու քով. վախկոտ ճա-
ղարներ՝ եթէ զէնքդ փայլի:

Թռան ձիուն քամակը եւ բարձրաճակատ ուրախու-
թեամբ ճամբայ ինկան: Ձին դէպի տուն դարձած էր եւ
կայծակի պէս արագ կը վազէր: Այժմ քիչ մը վերելք
էր: Երեկոյեան մօտ Որոտան գիւղն հասան: Սերոբ շի-
տակ մօրաքրոջ տունը գնաց:

— Բռնամ աչքերուս, Սերորն եկաւ, ըսաւ մօրա-
քոյրը, երբ դրան առջեւն էր հաւերը ներս քշելու հա-
մար:

— Տատի, ըսաւ Սերոբ եւ մօրաքրոջ վիզն ինկաւ:
Դուրս եկան երկու մանչերն ու աղջիկը, վար առին բեռ-
ները եւ ձին ախոռ քաշեցին:

— Տատի, ըսաւ Սերոբ, ասիկա Վահէ Աղաջանն է,
իմ սիրելի ընկերս:

— Բարի եկեր է, մեր սրտին մէջ տեղ ունի: Նայէ
Սերոբ, չեմ ձգեր որ շուտ երթաս:

— Տատի, այս գիշեր կը մնանք, բայց վաղը պէտք
է մեկնինք, այսպէս ըսեր եմ ծնողքիս:

Մօրաքոյրը հաւ տապկեց, տաք լաւաջ հանեց, ճեր-
մակ պանիր եւ ծիրանիի բանդակ:

— Տատի, մատներս ալ հետը կ'ուտեմ, ի՞նչ հա-
մով են:

Վահէ եւ Սերոբ պատմեցին իրենց դպրոցի մասին,
մէկը միւսին բերնէն խօսք կը խլէր, Հայոց պատմու-
թենէն այնքան գեղեցիկ էջեր պատմեցին՝ որ մօրաքրոջ
մանչերը կարծես կրակ առին:

— Ես ալ կը հաւատամ, ըսաւ մեծ տղան որ Վա-
հէին հասակն ունէր, զէնք չունեցող ազգերը ուշ կամ
կանուխ կը փճանան:

— Երկու բան պէտք է ազգի մը համար, Սիսակ,
պատասխանեց Սերոբ, գիտութիւն եւ զէնք:

Երեկոյեան ընթրիքը շատ ուրախ եւ աղմկալից ան-
ցաւ: Սիսակ շատ հետաքրքրուեցաւ Հայոց պատմութիւ-
նով: Դարձեալ զէնքի եւ ազատութեան մասին խօսեցան:
Վահէ եռանդով բացատրեց ազատութեան դաղափարը
եւ յանկարծ դռչեց:

— Չէնք պէտք է, զէնք:

— Որդի, պատասխանեց տիկինը, զէնքի մասին մի՛
խօսիք, սիրտս թունդ կ'ելլէ, զէնքը սատանայի բան է:
Մեր քրտինքէն քիչ մ'այս շուներուն առջեւ կը նետենք
եւ հանգիստ կ'ապրինք:

— Չէ, նանի, ամէն մարդ իր ճակտի քրտինքն ինքը
պէտք է վայելէ, ոչ թէ ծոյլ, աւազակ, թափառական
ցեղեր գան ամէն տարի եւ մեր հացը մեր բերնէն խլեն.
մեր հայրերն այսպէս չէին:

Վահէ եւ Սերոբ ոչ մէկ բան յայտնեցին Սիսակին
իրենց ծրարէն, թէպէտ եռանդուն եւ անվախ պատանի
մըն էր:

Մեծ սենեակի մը մէջ քովէ քով շարուած՝ բոլոր
մանչերը պառկեցան, եւ Խնձորէսքիները շատ անոյշ
քնացան, յոգնած էին երկար ճամբորդութենէն: Առա-

ւօտեան, ոչ այնքան կանուխ, ճամբայ ելան: Մօրաքոյրն արցունքները սրբեց եւ ուժով համբուրեց Սերոբը, ապա համբուրեց Վահէն:

— Աստուած հետերնիդ ըլլայ, խելքով երթաք, քրոջս եւ Տէր հօր շատ, աշխարհքի չափ համբոյրներ:

Երկու պատանիները եղբերով զիւրը՝ բարձրացան դէպի Խնձորէսք, ճամբան թէպէտ վերելք էր, բայց ըստուերոտ էր: Տեսարանները կը փոխուէին եւ Արաքսը երբեմն կ'երեւար, երբեմն կը կորսուէր ծառագարդ ձորերու մէջ, իր շառաչը հեռուէն ծովի աղմուկի պէս կու գար եւ զով օդ մը կը տարածէր իր շուրջը:

Կէս օրուան մօտ հասան Խնձորէսք եւ ուղղակի բերդ բարձրացան: Վահէ բացաւ զինարանին դուռը եւ հրացաններուն մօտ զետեղեցին վառօդն ու զնդակները:

— Տեղը պէտք է չոր ըլլայ, Սերոբ, վրան լաւ ծածկենք, այս կողմը տանիքէն կարծես կաթիլներ կ'իջնեն, սազին զնենք, չոր է:

Այնքան գուրգուրանք ունէին գէնքերուն եւ զնդակներուն վրայ, կարծես թէ թանկագին քարեր ըլլային: Իրենց համար ոչ թէ միայն Խնձորէսքի, այլ ամբողջ Հայաստանի փրկութիւնը այդ երկու ողորմելի հրացաններուն մէջ կը տեսնէին:

Կէսօրէն առաջ զիւր իջան: Սերոբ պատմեց մօրաքրոջ տունն անցուցած ուրախ ժամերը: Վահէ հօրը պատմեց թէ Որոտան դացին եւ նոյնիսկ Ազուլիս ալ այցելեցին:

— Մանուկ ամին տեսայ, շատ սրտազին բարեւեց քեզ հայրիկ: Ողջ եւ հանդիստ է. դորձ շատ ունի. երբ ձմեռ դայ՝ թերեւս մեզի այցելութիւն մ'ընէ:

Բաւական ժամանակ պատանիները սովորական

կեանք անցուցին, շատերը դաշտային աշխատանքներու լծուած էին, զիւրացիները ցրուած էին արտերուն եւ անտառներուն մէջ: Տէր Անդրէաս ժամի դորձերով ըզբաղած էր, անպայման ժամերգութիւն եւ պատարագ կը մատուցանէր որ հունձքն առատ ըլլայ, կարկուտէն ու չարիքներէն ազատ ըլլան: Պատանիները անոյշ ձայներով կ'երգէին, եւ պառաւներ ու ծերունիներ վերացած կ'աղօթէին:

Եկաւ Սեպտեմբեր ամիսը, միրգերու շրջանը. ահա երեք հօգի երեւցան զիւրի ծայրէն, երկու հրացանակիր զինուորներ եւ մէկ պետական պաշտօնեայ, զինուորներէն մին քիւրտ էր, միւսը՝ թուրքմէն, պաշտօնեան պարսիկ էր: Նախիջևանի խանին հարկահաւաքներն էին: Ոչ թէ արդար տուրք կը հաւաքէին, այլ ամէն տարի յափշտակութեան համար կու դային:

Գրեթէ շարաթ մը զիւրին բռնի հիւրերն էին, ամէն օր տապկած հաւ, մածուն, կարագ, պանիր եւ խորոված պէտք էր: Իրենց սիրտերը չար խորհուրդներով լեցուն էին, իրենց աչքերը զեղուհիներ որսալու հետ էին:

Պաշտօնեան հաւաքեց զիւրի տան տէրերը ժամի հրապարակին վրայ, թքաւ դէպի եկեղեցին. կռնակը անոր դրան զարձուց, ձեռքին մէջ արջառի ջիւղերով ճրկուն գաւազան մը ունէր, գայն շարժեց օդին մէջ, գաւազանը սուլեց, օձի պէս դարձաւ, հրացանակիրները իր քովը կեցան:

— Դուք խոզեր, անհաւատներ, վեհափառ Շահին ստրուկները, վսեմափայլ Խանին ծառաները, ձեր տունն ու տեղը, ձեր ինչքերը, կիները եւ տղաները մերն են, ինչ որ ձեզի կը ձգենք ապրելու համար, շնորհք է, կովերուն ալ խոտ կու տանք որ կաթ ու միս տան. ձեր

ցանած քաղածին կէսը վեհափառ Շահին է, իսկ Սանին եւ մեզի, ձեզի կը մնայ նուիրել:

Վահէ եւ ընկերները շրջապատած էին հրապարակը. պատանիները ցնցուցան այս անպատկառ խօսքերէն:

— Մենք մեր վեհափառ Շահին ոտքի փոշին ալ չենք, պատասխանեց Աղաջանը, սակայն աղքատ մարդիկ ենք, չունինք, չունինք որ ձեզի տանք, մաս մը տանք, բայց ապրելու հաց ունենանք, պառկելու խոտէ անկողին մը, խմելու ջուր:

— Դուն տանդ մէջ փառաւոր գորգ մ'ունիս, անկա ինծի նուէր, ըսաւ պաշտօնեան:

— Դուն, Մուկուչի, աղջկանդ ականջներուն զոյգ մը գեղեցիկ օղ տեսայ, իմ աղջկանս լաւ վայել է, ըսաւ քիւրտը:

— Իսկ ինծի, բացի ձմրան կարող պանիրէն, Ասոյի տան պատէն կախուած կապերտը լաւ նուէր մ'է, աւելցուց թիւրքմէն զինուորը:

— Կը տեսնե՞ս Սերոբ, թէ որքան լիբբ են, ըսաւ Վահէ շրթները խածնելով:

— Իսկ ձեր խոզ եւ անհաւատ տէրտէրը իր ձին պիտի տայ:

— Մեր ձի՞ն տանք, ըսաւ Սերոբ կրակ կտրած, սատկած էջ մ'ալ չենք տար:

— Վաղը առաւօտ այս մեր բարեգութ խնդրանքները այս հրապարակին վրայ կը բերէք ու կը դիզէք. ամէն տուն զոյգ մը եղ ու սայլ կը բերէ Նախիջևեան կրելու համար:

— Ոտքերդ պազնեմ, պատասխանեց Աղաջան, մենք չունինք, աղքատ ենք զթացէք. ցանքերը քիչ եղան, սրտերնիս նեղ է, տուններնիս պարսպ են. չենք կրնար տալ:

— Ձենք կրնար, կրկնեցին Ասոյ եւ Մուկուչի:

— Եթէ ձեր յօժար կամքով չտաք, մենք դիտենք աննել, ըսաւ պաշտօնեան եւ քաշեց խարազանը Աղաջանի կռնակին, անոր ձախ թեւը խախտեցաւ եւ թաց լաթի պէս կախուեցաւ:

— Ա՛հ, դո՛չեց խեղճ ծերունին:

— Դո՛ւն ալ, դո՛ւն ալ չես կրնար տալ գոռաց պաշտօնեան Մուկուչի եւ Ասոյի, մէկուն աչքը կուրցաւ, միւսին գլուխը պատուեցաւ: Կինները որ հեռուէն կը դիտէին, վայնասուն մը փրցուցին, շատերը փախան նապատակներու պէս:

— Սերոբ, ատենն է, ըսաւ Վահէ:

Տասը պատանիները մէկ խումբ կազմած էին, ամբողջին ետեւը:

— Դուք հինգ հոգի, հրամայեց Վահէ, այս լիբբերուն կռնակէն շրջապատելով կը նետուիք մէկ զինուորին վրայ, հինգ հոգի՛ միւսին, ես ու Սերոբ այդ անշնորհքին հաշիւը կը տեսնենք:

Լուռ եւ մեղմաքայլ շարժում մը սկսաւ, անոնք շրջապատեցին, երեք պաշտօնեաները: Ձինուորներն իրենց հրացաններու փողերը գէպի ամբողջ դարձուցած, կարծես պատրաստ էին կրակելու: Երեք վիբաւորները գետին ինկած էին, ոչ ոք կը համարձակէր անոնց մօտենալ: Վահէ աչք ըրաւ ընկերներուն երբ լաւ մը մօտեցած էին: Երեք խումբն ալ մէկ ակնթարթով նետուեցան անոնց վրայ, Վահէ պաշտօնեային ձեռքէն քաշեց առաւ խարազանը: Հատ մը գլխուն իջեցուց եւ նա մարած գետին ինկաւ: Սերոբ աքացիներով ձեծեց փորը, ոտքերը եւ նստուկը: Իսկ միւս պատանիները, նախ հրացանները գրաւեցին եւ կատաղի կռիւ մը սկսաւ տրդոց ու զինուորներուն մէջ, երբ մէկն անդին կը նետ-

ուէր, տեղն ուրիշ մը կը յարձակէր, անոնք փեթակի մեղոններու կը նմանէին: Հուժկու լեռնցիներ էին, ջը-
ղուտ եւ յամառ: Արդար վրէժ մը զիրենք կ'այրէր:
Վահէն կատարած արջի պէս կ'ուզէր նոյնիսկ ահռանե-
րով խածատել այդ չարագործ պաշտօնեան որ իր ծե-
րունի հօրը թեւը ջախջախած էր:

— Չուան բերէք, դոչեց դէպի ամբոխը որ սարսա-
փահար կը հեռանար:

— Լաւ ըրին, դոչեց երիտասարդ մը, մենք արժանի
չենք մարդ կոչուելու, լաւ ըրին, եւ վաղեց կաշիէ երեք
հատ փոկեր բերաւ, պնդեցին պաշտօնեայ ու զինուոր,
հրացանները դրաւեցին:

— Գթացէք, աղաչեց պաշտօնեան, ոչ մէկ տուրք
կ'ուզենք, խնայեցէք մեր կեանքին:

— Քաշեցէք այս շուններուն ոտքերէն եւ մարագի մը
մէջ փակեցէք:

Քանի մը տղայ քաջըջելով տարին ու մարագ մը
նետեցին:

— Վահէ, չորս հրացան եղան, լեցուն են, փամ-
փուշտ ալ ունէին, ըսաւ Սերոբ:

— Իսկոյն բերդը տար, հրամայեց Վահէ:

Գիւղին մէջ խոռովք եւ աղմուկ բռնեց, կիները կ'ա-
նիծէին այդ պատանիները որ փորձանք բացին իրենց
գլխուն:

— Թող տային ուղածներն, եւ չքուէին այդ անի-
ծածները:

— Նանի, տալ, միշտ տալ, ծայր չունի, վերջ չունի
եւ այդ դայիերը չեն կշտանար, ըսաւ Ասոյի թոռը՝ Սի-
մոն, որ Վահէի ընկերներէն մին էր:

— Չսպաննէք, ըսաւ իննըսունամեայ ծերունին,

Շահը աստղերու չափ բանակներ ունի, կու դայ մեր
մուխը կը մարէ:

— Արոյ, մենք ոճրագործ չենք, ուղեցինք լաւ դաս
մը տալ, պատասխանեց Վահէ: Հիմա խորհուրդի կը
նստինք եւ անոնց վճիռը կու տանք:

Մարազի դրան վրայ երկու պատանիներ, բիրերով
զինուած, պահակ կեցան: Վահէ Սերոբին եւ ընկերնե-
րուն հետ խորհուրդի նստեցաւ եւ վճռեցին զանոնք զիւ-
ղէն դուրս վռնտել:

— Շունը անգամ մը որ ծեծ ուտէ մէկէ մը, կա՛մ
քովէն չ'անցնիր, կա՛մ պոչը ոտքերուն մէջ փախուստ
կու տայ, ըսաւ Վահէ:

Երկրորդ օրը դուրս հանեցին երեք հարկահաւաք-
ները: Պաշտօնեան չէր կրնար ոտքի մնալ, միւսները քիչ
ծեծ կերած էին, բայց պնդացած փոկերը կապոյտ կա-
պոյտ ըրած էին իրենց բազուկները:

— Այս պաշտօնեան իշու մը վրան կը նստի, միւսը
պոչէն կը բռնէ եւ կ'երթան իրենց վեհափառ Շահին,
վճռեց Վահէ:

Արտերու մէջ ազատ արձակուած կաղ էջ մը կար,
ծեր եւ յոգնած էր, աշխատանքէ զերծ: Պաշտօնեան վը-
րան գրին, քիւրտը պոչէն բռնեց, թիւրքմէնը՝ չուանէն:
Տղաք զինուորական շարքով չըջապատեցին զիրենք,
զինուած էին բիրերով, ոմանք նոյնիսկ միւս ջարդելու
սակրներ առած էին:

Եւ էջը ճամբայ ելաւ: Տղաք ընկերացան գրեթէ
մինչեւ Արաքսի ափը եւ թող տուին որ հեռանան իրենց
աստմաններէն:

Ոչ միայն ննձորէսքի մէջ, այլ չըջակայ հայ զիւ-
ղերը տարածուեցաւ մանուկներու յեղափոխութեան
լուրը:

- Խենթութիւն է :
- Փորձանք է :
- Քաջեր են :
- Ապրին , լաւ դաս տուին :
- Կրակը վերջէն պիտի տեսնենք :
- Տէրտէրին դասերուն արդիւնքն այս է , մեր խաղաղութիւնը խոտովել :

— Յիմար մ'է այդ մարդը : Փիղին դէմ մուկն ի՞նչ կրնայ ընել :

— Հայաստանի հերոսներ կը քարոզէ եւ սղաք մըտքերնին դրած են Մուշեղ , Վարդան , Վահան ըլլալ :

— Այն ձեռքը որ չես կրնար կտրել , ճակտիդ դիր եւ համբուրէ :

Այս թեր ու դէմ ձայները տարածուած էին Ձանդեղուրի գիւղերուն մէջ :

Պատանիները ուրախ էին , առաջին յաջողութիւնը ձեռք բերին : Բայց Խնձորէսքի մէջ այդ գիշեր մարդ չքնացաւ . կարծես թէ հրացաններու պայթիւն կը լսէր , խոտոտ զինուորներ պաշարած էին գիւղը :

Յաջորդ օրը Վահէ ընկերներով բերդ բարձրացաւ :

Չորս հրացան եւ հարիւր յիսուն փամփուշտ համբեցին :

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր յեղափոխութեան դրօշակը , ըսաւ Սերոբ :

— Կապոյտ երկիրքը , մէջը երեք հատ ոսկի աստղեր :

— Ի՞նչ պիտի նշանակեն , հարցուցին Վահէի ընկերները :

— Երկիրքը մեր ազատ հայրենիքն է , երեք աստղերը՝ Մուշեղ , Վարդան եւ Վահան քաջերը կը նշանակեն :

— Լաւ է , լաւ է , ծափերով ընդունեցան բոլոր մանուկները :

Քանի մ'օր վերջ Խնձորէսք գիւղն եկած էր ազուլեցի փերեզակ մը . գոյնզգոյն կերպաններ ունէր . Վահէ գնեց բաւական երկար ու լայն կապոյտ կերպաս , գնեց ոսկի թել եւ յանձնեց քանի մը աղջիկներու որ կարեն եւ գործեն աստղերը :

Գիւղին մէջ արդէն երգ շինած էին մանուկներուն վրայ , մանաւանդ աղջիկները հերոսներ կը տեսնէին , աներեւոյթ հողիներ , հրեղէն սուրերով՝ որոնք այնտեղ էին , բերդին վրայ , իրենց պատիւը պաշտպանելու համար :

Խնձորէսք մութ է կապած ,
Կայծակ կ'իջնէ իր կատարին .
Մեր հերոսներն այնտեղ ժողովուած ,
Կը սպասեն վատ քշնամիին :

Մարիկ տրդադ սարը զրկէ ,
Խնձորէսքն է կրրակի գոյն .
Ատուած անոնց բախտը գիտէ ,
Մեռնիմ իրենց սուրբ արեւուն :

Շատ աղջիկներ կ'երգէին ու կը փափաքէին անոնց հետ բերդ բարձրանալ , անոնց կողքին կռուիլ եթէ հարկ ըլլար :

Շատեր աղաչեցին Վահէին .

- Մեզ ալ լեռը տար :
 - Քար կը հաւաքենք :
 - Կերակուր կ'իփենք :
 - Մենք ալ կը կռուինք եթէ այդ վատերը գան :
- Այս աղաչանքները շատ էին : Վահէ մտածեց որ օդ-

տակար պիտի ըլլան, մանաւանդ հրացան լեցնելու համար, եթէ Նախիջևեանի խանը ջոկատ մը զինուոր զրկէ Խնձորէսքի վրայ:

Հինգ հատ ամէնէն սրտոտ աղջիկներէն ընտրեց. մին իր քոյրն էր՝ Մանանը, ուրիշ մը՝ Մուկուչին աղջիկն էր եւ Ասոյի թոռնուհին: Կանչեց այդ հինգ աղջնակներն ու ըսաւ.

— Վաղը Խնձորէսք բերդը բարձրացէք, ձեզի հրահանգներ պիտի տամ:

Աղջիկները ծալեցին դրօշակը եւ եղնիկի արագութեամբ բերդը բարձրացան:

Վահան բացաւ դրօշակը, դեղեցիկ էր, աստղերը աւելի կը փայլէին քան երկինքի մէջ:

— Բարձրացէք մեր երկինքին վրայ Մուշեղ, Վարդան ու Վահան:

Պատանիները ծափահարեցին. զիւզէն տեսնուեցաւ այդ կապոյտ դրօշակը մէջն աստղերով:

— Եղաւ կատարեալ Հայաստան, ըսաւ պառաւ մը, Աստուած զիտէ ինչ փորձանքներ պիտի դան: Ինչո՞ւ մեր մարդիկը չեն դսպեր այդ խենթերը:

Ո՞վ կրնար դսպել անոնց եռանդն ու քաջութիւնը. ինչո՞ւ ամէն տարի խարաղանի տակ մաշիլ, աղաչել, սողալ օտարի ոտքերուն տակ: Աղաջանի կոտրած թեւը, Մուկուչի կուրցած աչքը. Ասոյի պատուած գլուխը կը բողբէին այդ բռնութեան դէմ եւ շատեր իրաւունք կու տային պատանիներուն: Աղաջանը նոյնիսկ համբուրեց իր տղուն ճակատը:

— Սիրտս դուն հովացուցիր, իմ խենթ ու քաջ Վահաս, ըսաւ զայն զրկելով:

Պատանիներն երկար նայեցան աստղազարդ դրօշակին: Կապոյտ լաթը բացուած էր դէպի զիւզ, դէպի

Մուղանի դաշտերը, եւ կարծես Զանգեզուրի հովերը հրեշտակի թեւով զրկած էին զայն օրօրելու մեղմօրէն:

— Ի՞նչ սիրուն է:

— Ի՞նչ գեղեցիկ է:

— Ի՞նչ հպարտ է:

— Մեռնիմ իր սուրբ խորհուրդին:

— Իր աստղերուն գոյնին:

— Բարձրացիր ու բարձրացուր, կը կրկնէին մանուկները:

Դրօշակը շարունակեց հովերուն հետ խաղալ: Վահէ եւ Սերոբ հաւաքեցին պատանիները եւ զինարան իջան, դուռը բացին եւ երկիւղած ներս նայեցան: Անկիւն մը տարածուած էին չորս հրացանները, անոնց մօտ էին զնդակներն ու վառօդը: Բայց չէին զիտեր թէ ի՞նչպէս կը լեցնեն, ի՞նչպէս կը գործածեն: Վահէ հրացան մը ձեռքն առաւ, ասդին դարձուց, անդին դարձուց եւ Հայու խելքը բացուեցաւ:

— Պէտք է կարծեմ նախ վառօդը փողին մէջ լեցնել, յետոյ այս երկաթէ ձողիկով լաւ մը ներս թխել:

— Այո՛, այդպէս է, ես զիտեմ, ըսաւ պատանի մը. տեսած եմ թէ զինուորներն ինչպէս հրացան կը լեցնէին. պէտք է ետեւէն լաւ մը ներս խոթել որ ետ չնետէ:

Վահէ զգուշութեամբ քսնի մը անգամ լեցուց եւ պարպեց:

— Կատարեալ է, դարձաւ իր ընկերներուն. այս երեկոյեան հատ մը կը պայթեցնենք. նշան՝ թէ պատրաստ ենք կուռելու, եթէ հարկ ըլլայ:

Երեկոյեան շատ ուշ ատեն, երբ արեգակը հորիզոնին վրայ էր, Վահէ լեցուց հրացան մը եւ ելաւ ամէնէն բարձր աշտարակին վրայ. հրացանը երկարեց անոր սուր ատամներուն նեղ ճեղքէն դուրս:

— Հեռու կեցէք, պատուիրեց պատանիներուն, որոնք զինքը շրջապատած էին: Հեռու կեցէք, կրկնեց, կրնայ ետ դարնել:

Տղաք քիչ մը հեռացան պարիսպին վրայ մնալով: Վահէ կրակը տուաւ եւ պատրոյզը Փշալով բոց առաւ, քալեց դէպի հրացանի փողը, ներս մտաւ եւ ահա որոտալից պայթում մը ճեղքեց խողաղ լուծիւնը. ձայնը մինչեւ գիւղ գնաց եւ շատեր կարծեցին թէ խանին զինուորները հասան, դուռ պատուհան զոցեցին եւ տան խորերը քաշուեցան: Տղաք միաձայն դռնեցին.

— Ուռա՛, ուռա՛, ուռա՛:

Մուկուռ խկոյն Աղաջանին վազեց.

— Աղաջան, ի՞նչ կ'ըլլանք, եկա՞ն արդեօք:

— Եկա՞ն, եկա՞ն, կը լսուէր գիւղին մէջ:

Սարսափ մը տիրած էր: Խեղճ ժողովուրդ, միայն օտարին առջեւ վիզ ծոկելու վարժած էր, աղաչելու եւ լալու. հրացանը մահուան հրեշտակի փող կը կարծէր: Ի՞նչ ընէր, ո՞վ զինքը կուռելու եւ ազատ ապրելու առաջնորդած էր: Չկային հին իշխանները, հերոսները եւ հիմա քանի մը պատանիներ, իրենց անզօր բազուկներով, իրենց մանուկ քաջութեամբ, կ'ուզէին մարդկային տարրական իրաւունքները պաշտպանել: Հրացան մը պայթեցուցած էին եւ գիւղ մը սարսափած էր: Խեղճ մարդիկ, ի՞նչ ժամանակներ կ'ապրէին:

Ուշ երեկոյեան լուծիւնը ծանրօրէն իջաւ լեռներուն, գիւղին եւ ձորերուն վրայ: Պատանիները թեւ թեւի վար իջան, այնքան ուրախ էին, որ կարծես Խնձորէսք փրկուած եւ ազատ էր գիշատիչ Խանին զինուորներէն:

Երգելով գիւղ մտան: Վահէ պատուիրեց ոչ մէկուն ըսել թէ իրենք պայթեցուցին հրացանը:

— Թող սարսափի տակ մնան:

— Թող ապրիլ սորվին, ըսաւ Սերոբ:

— Աղջիկներ, պոռաց Վահէ, ձեր բերանը ոսպ չի թրջիր, մարդու բան չըսէք, մաղերնիդ կը խուզեմ:

— Եթէ հարցնեն, ի՞նչ պատասխանենք, ըսաւ Մանանը:

— Ըսէք թէ երկու պարսիկներ էին որ վայրի ոչխար որսալու եկած էին. մենք զիրենք տեսանք որ լեռնէն վար կ'իջնէին:

— Պիտի հաւատա՞ն մեր սուտին, հարցուց աղջընակ մը:

— Վախցող մարդն ամէն բանի կը հաւատայ, պատասխանեց Սերոբ:

Երբ պատանիները գիւղ մտան, նեղ ու փոշոտ փողոցներուն մէջ գրեթէ մարդ չտեսան: Իւրաքանչիւրն իր տունը գնաց, եւ շատեր ստիպուեցան դռներն ուժով բախել որ բանան:

— Սիրտս տեղը չէր, աղջիկս, ո՞ւր էիր, ըսաւ մայր մը:

— Չլսեցի՞ր հրացանի ձայնը, խանին մարդիկ եկած են. անխելք տղայ, պոռաց ուրիշ մայր մը:

— Վահէ, ըսաւ Աղաջանն իր տղուն. գիւղը ահ ու դողի մէջ է եւ կ'ըսեն դուն ես այս ամէն բանի պատճառը: Գիտեմ թէ քաջ եւ անվախ ես, բայց խոհեմ եղիր: Տես թշնամին մօտեցեր է, արդէն մեր սահմաններուն վրայ է, չլսեցի՞ր առաջին հրացանի պայթումը:

— Հայրիկ, ոչխարներու գիւղ է. այդ պայթիւնը երկու պարսիկներ ըրին, վայրի ոչխար կ'որսային, մենք տեսանք. արդէն հեռացան դացին:

Եթէ վախցած մարդուն երեւակայութիւնն ամէն կողմ թշնամի կը տեսնէ, սարսափած բազմութիւն մը

աւելի գէշ խուճապի կը մատնուի: Այդ գիշեր գրեթէ մարդ չընացաւ իր տան մէջ, ահանջին դրան, կարծես վայրկեանէ վայրկեան կը սպասէին որ բռնի եւ բիրտ ոյժ մը տան խարխուլ դուռը կոտրէր եւ խոժոռ գէմքով ներս մտնէր եւ ըսէր:

— Կեանքդ տուր, խոզ անհաւատ:

Բայց պատանիներն ու աղջիկները շատ հանգիստ քնացան: Այնքան դո՛ւ, խոր քուն մը քաշած չէին: Առաւօտեան կասկածոտ քայլեր կը շրջէին փողոցներուն մէջ. դիւղին ծերունիներն էին. ոմանք տանիքներու վրայ բարձրացած՝ գէպի Նախիջեւանի ճանապարհը կը դիտէին. ուրիշներ ահանջ դրած կ'երեւակայէին ձայներ լսել ծառերու ետեւ: Չէին համարձակեր դիւղէն քիչ մը վար իջնել, խուզարկել իրենց փոքրիկ հորիզոնը: Բայց բերդի հերոսները անվախ սկսան ամէն կողմ երթալ, կանչել, դիւղն աղմուկով լեցնել, կարծես խօսքը մէկ ըրած էին դիւղին վրայէն հեռացնել սարսափի ուրուականը:

— Լուռ կեցէք, մի՛ ճուտք, կը լսեն, կը սաստէին պատանիներուն:

— Ո՞վ կը լսէ:

— Ձինուորները, Խանին մարդիկը:

— Խանին մարդի՞կը. անոնք հոս գալու համար պէտք է մեծ բանակ մը կազմեն, պատասխանեց փոքրիկ պատանի մը:

— Ասոր նայէ, խլինքը քթին վրայ է, եւ մեծ մեծ կը խօսի:

— Տէր Անդրէասին կերած ապուրն է եւ Աղաջանին ցնդած խելքը, ըսաւ ուրիշ մը:

— Պէտք է այդ անխելք տղաքը լեռները քշենք, թող

երթան վայրի այծերուն հետ ապրին, եւ հոն հերոսութիւն ծախեն. մէջ մտաւ բաւական տարեց մէկը:

Կամաց կամաց տուներէն դուրս եկան, քիչ մը վըստահութիւն առին՝ թէ Խանին մարդիկը չեն եկած: Գրեթէ դիւղական ժողով մ'ըրին. ամէն ոք բան մ'ըսաւ, ոմանք հայհոյեցին, ուրիշներ պոռացին եւ բողոքեցին, գրեթէ փայտերով իրարու գլուխ պիտի ջարդէին, եթէ Աղաջանը Մուկուչն ու Ասոն մէջ չմտնէին:

— Մինչեւ հիմա փորձեցինք տալով եւ տալով այդ դայլերը կշտացնել, ըսաւ Աղաջանը. ամէն տարի կու գան եւ կը յափշտակեն մեր ինչքերը, կը դպչին մեր կիներու եւ աղջիկներու պատիւներուն: Ահա իմ կոտորած թեւս, ահա Մուկուչին կուրցած աչքը, Ասոյին կասկուտցած կոնակը: Ըսէք դեռ դիմանա՞նք, դեռ համբերե՞նք: Վաղը քու գլուխդ ալ կը կոտրեն, դարձաւ տարեց մարդուն, կինդ ու աղջիկդ ալ կը յափշտակեն եւ դո՛ւն, դո՛ւն այդ շուններուն առջեւն ինկած ծնրադէր, պիտի լաս, աղահես, անոնք քեզ աղտոտ խոզ պիտի կոչեն եւ դուն անոնց ոտքերը պիտի համբուրես, ըսէ՛, ասիկա կեա՞նք է, մարդկութի՞ւն է:

— Ի՞նչ կ'ուզես ընենք, հերոս Աղաջան, պատասխանեց տարեցը հեզնական շեշտով, անխոհեմ տղո՞ւղ հեռեւինք, քարերով հրացանի դէ՞մ ելլենք: Եթէ մըրջիւնները փիղի ահանջին մէջ բոյն ալ դնեն, փիղը կը դղա՞յ: Ամենազօր Շահը մեզի պէս դիւղացիներէ՞ն պիտի վախնայ:

— Տէր Անդրէասը կանչենք, տեսնենք ի՞նչ խորհուրդ կու տայ, ըսաւ Մուկուչ:

Տէր հայրն արդէն հասած էր, այս տարօրինակ ժողովքը եւ պոռչտուքները զինքը կանչած էին:

— Ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ կը կռուիք ու կը պոռաք, հարցուց շատ հանդարտօրէն:

— Ահաւասիկ քու պատմութեանդ պտուղները. ըսաւ գիւղացի մը: Խնձորէսքը կրակի մէջ նետեցիր, Հայոց պատմութիւն, Մուշեղ, Վարդան ու Վահան քարոզեցիր եւ քանի մը յիմար տղաք Շահին պաշտօնեան ծեծեցին եւ Հայաստան ազատեցին: Տեսա՞ր թէ ինչ օրերու հասանք: Վաղը միւս օր բանակներ կը հասնին եւ Խնձորէսք ոչ եւս է:

— Հանդարտէ, բարեկամ, պատասխանեց տէր Անդրէաս, նապաստակի պէս տերեւի մը անկումէն մի' սարսափիր: Պատմութիւնը սայլի անիւի պէս կը դառնայ, ազգեր կան որ կ'իյնան, ազգեր կան որ կը բարձրանան, կայծ մը կրնայ անտառներ հրդեհել, թերեւս այդ պատանիներուն նետած՝ կայծը Խանին զինուորներն այրէ: Կը վախնա՞ս, կը սարսափի՞ս, տունդ քաշուէ. ե՛ս անոնց առջեւ կ'ելլեմ, ե՛ս կը զոհուիմ, բայց թող ձեր գլխէն մազ մ'իսկ չիյնայ:

— Շատ լաւ, ըսին շատերը, դուն անոնց առջեւ ելիր եւ աղաչէ, ըսէ թէ այս խեղճ գիւղացիները յանցանք չունին, ես եմ յանցաւորը, այս քանի մը լակոտներն են յանցաւորները, զիս կախեցէք, այս պատանիները պատժեցէք:

Աղաջանը մրմոաց.

— Եւ մենք կենանք ու գիտենք:

— Այո՛, կենանք, նայինք, պատասխանեց ճաղատ գիւղացի մը: Ով որ մեղուին փեթակը կը խառնէ, ինքը կը խայթուի:

Ժողովքն աւելի խառնաչփոթ աղմուկ էր, քան թէ տրամաբանական խօսակցութիւն: Ամէն ոք մրմուռով քաշուեցաւ իր տունը եւ սպասեցին գալիք օրերուն:

Երկար սպասեցին եւ զինուոր չտեսնուեցաւ իրենց սահմաններուն վրայ:

Պետական պաշտօնեան Նախիջևեանի մէջ չգտաւ Խանը. նա Ջուղա գնացեր էր եւ հիւր էր Խոջայ Շեհ-րիմանին: Պաշտօնեան եւ երկու զինուորները ստիպուեցան Ջուղա իջնել: Գլուխնին կապած սպիտակ եւ աղտոտ լաթով. թեւերնին փաթթած կարմիր լաթով, քիչ մը կաղ ձեւացնելով ներկայացան Խանին:

— Ո՞վ էք, ի՞նչ կ'ուզէք. հարցուց Խանը իշխանական շեշտով:

— Ձեր ծառաներն ենք մեծապատիւ Խան: Խնձորէսք գիւղն հարկ հաւաքելու գացինք եւ մեզի փայտերով, բահերով ծեծ քաշեցին ու վռնտեցին: Բոլոր գիւղը մեր վրան յարձակեցաւ. իրենց խող քահանան ալ միասին. ո՛չ Շահ կը ճանչնանք, ոչ ալ Խան, ըսին:

— Մեծապատիւ Խան, ըսաւ քիւրտը, շիտակն ըսեմ, ոչ թէ գիւղացիներն էին այլ քանի մը պատանիներ. եթէ տղաք այսպէս են, մեծերն ի՞նչ պիտի ըլլան:

— Դուն ի՞նչ ազգ ես, հարցուց Խանը միւս զինուորին:

— Թիւրքմէն եմ, տէր իմ:

— Անիծեալ ցեղ, ի՞նչ պատահեցաւ:

— Տասնի չափ պատանիներ մեր վրան յարձակեցան, հրացաննիս առին եւ ծեծելով, ծեծելով մարագ մը բանտեցին:

— Խնձորէսք գիւղը միշտ հնազանդ եւ առատաձեռն եղած է, մէջ մտաւ Շեհ-րիմանը, անշուշտ ասոր տակ բան մը կայ:

— Հող մի՛ ըներ, բարեկամ, դարձաւ Խանը Շեհ-րիմանին, հիմա ճշմարտութիւնը երեւան կու գայ: Ին-

չո՞ւ վրանիդ յարձակեցան, հարցուց Սանը թիւրքմէնին :

— Ձեր պաշտօնեայի խարազանին հարցուցէք, տէր իմ :

— Խարազանի՞ն :

— Այո՛, խարազան քաշեց եւ քանի մը ծերունիներու թեւն ու գլուխը ջարդեց :

Պաշտօնեան շատ խիստ նայեցաւ թիւրքմէնին, գրեթէ աչքերով զինքը պիտի ուտէր :

— Անշուշտ ձեզի համար առատ պախշիշ ուղեցիք, ոսկի, գորգ, կիւն, իսկ Շահին եւ Սանին համար քանի մը կոտ ցորեն, այդպէ՞ս է :

Պաշտօնեան լռեց :

— Գնա՛ Նախիջևեան, ես մէկ երկու օրէն հոն եմ. արդար պատիժդ պիտի կրես :

Պաշտօնեան մինչեւ դետին խոնարհութիւն ըրաւ, նոյնպէս քիւրման ու թիւրքմէնը եւ դուրս ելան :

— Ախմար, աւանակ, ես քու գլուխդ կը ջարդեմ. դոչեց պաշտօնեան թիւրքմէնին, հազիւ Շահրիմանի տունէն դուրս ելան :

Պաշտօնեան եւ թիւրքմէնը կռիւի բռնուեցան, գիրար ծեծեցին, գլուխ պատռեցին, իսկ քիւրմը կուշտ կուշտ ինզայ :

Սանը Շահրիմանին հաճոյք պատճառելու համար, այդ դաւեշտական դատը տեսած էր, իր սիրտը սեւ էր, խոզ անհաւատներ իր պաշտօնեան ծեծեր էին, պէտք էր լաւ դաս մը տալ ինձորէսքին :

Կանչեց հարիւրապետ մը եւ հրամայեց .

— Կ'առնես քսանհինգ զինուոր եւ իսկոյն Սնձորէսք զիւղը կը մեկնիս, եթէ զիմադրեն՝ քարուքանդ կ'ընես, ինչքերը կը գրաւես : Իմ պաշտօնեաս անարգող եւ

ծեծողները կա՛մ ողջ կա՛մ մեռած հոս կը բերես : Խելքով դործէ, անմեղներուն չդպչիս :

Յաջորդ օրը փոքրիկ վաշտը ճամբայ ինկաւ դէպի Սնձորէսք : Իրեն հետն առաւ հարկահաւաք պաշտօնեան, քիւրման ու թիւրքմէնը :

— Անունդ ի՞նչ է, աղա, հարցուց հարիւրապետը պաշտօնեային :

— Ալի է, տէր իմ :

— Գլուխդ այդ խողե՞րը ջարդեցին :

— Ո՛չ, տէր իմ. կէսը այդ անիծեալ թիւրքմէնը ջարդեց :

— Ինքն ալ իմ ականջս խածաւ, նայեցէք կէսը չկայ :

— Լաւ եղեր է, ձեզի պէս պաշտօնեաները մեծափառ Շահին ոջիւններն են :

Երկու օր պէտք էր Սնձորէսք հասնելու համար : Պէտք էին անտառներ անցնիլ, լեռներ բարձրանալ : Հաղիւ կէս օրուան ճամբայ մնացեր էր, զիւղացի մը տեսաւ զիրենք եւ համառօտ արահետներէ բարձրացաւ Սնձորէսք լուր տալու համար :

— Եկա՛ն, եկա՛ն. սուրբերով եկան, հրացաններով եկան, ես հարիւր ըսեմ, դուք հազար ըսէք, դոչեց փողոց փողոց : Կիները վայնասուն փրցուցին, դռները փակուեցան. ոմանք ընտանիքով սարերը բարձրացան : Վահէ իսկոյն կանչեց իր ընկերները եւ աղջիկները :

— Իսկոյն բերդը բարձրանանք :

Տէր Անդրէաս, անխռով կեցաւ ժամի դրան առջեւ, կարծես սիրելի հիւրերու կը սպասէր : Մինակ էր :

— Հեռանանք, մարդ Աստուծոյ, կ'աղաչէր իրից-կիրը : Այդ անհաւատներն ամէնէն աւելի քու դէմդ ոխ ունին : Ախ, Սերորս ո՞ւր է. քոռամ իրեն :

— Գուն, եթէ կ'ուզես, լեռ բարձրացիր : Ես հոս կը

մնամ, հոգիւն իր ոչխարներուն համար պէտք է դռ-
ուի:

— Սերորս, Սերորս, գոչեց իրիցկիւնը:

— Սերորը վայրի այծերէն աւելի արագ է, նա
պէտք չունի որ մեր գիրկն առնենք եւ լեռ տանինք.
սարերն իր թաքստոցն են, բերդն իր ապաւէնն է. դուն
հեռացիր եւ լեռ ելիր:

Աճապարանքն այնքան շատ էր, որ չէին գիտեր թէ
ինչ տանին հետերնին. ոմանք աւել մ'առած էին, ու-
րիչներ խոզերը առաջ կը քշէին, ուրիշներ հաւեր կամ
հորթեր լեռ կը քշէին:

Տէր Անդրէաս լուռ եւ անխոսով կանգնած էր, ձեռ-
քերը կուրծքին խաչածեւ, կարծես թէ դօտեմարտի կը
պատրաստուէր:

Կէսօրուան մօտ յանկարծ լսուեցաւ գիւղի մէջ.

— Գունդ կաց:

Քսանհինգ ձիւղորներ վար իջան եւ շարուեցան հա-
րիւրապետին առջեւ:

— Ա՞յս է խնձորէսքը, հարցուց Ալի պաշտօնեային:

— Այո՛, տէր իմ, այս է:

— Ո՞ւր են մարդ չկայ:

— Ես կամ, պատասխանեց տէր Անդրէաս, հարիւ-
րապետին առջեւ կանգնելով:

— Ո՞վ ես դուն:

— Ես Ալլահին պաշտօնեան եմ:

— Ասիկա անհաւատներուն քահանան է, ըսաւ Ալի:

— Ո՞ւր են այս գիւղին բնակիչները:

— Ամէն ոք իր տեղն է, պատասխանեց քահանան:

— Կտորեցէք դռները եւ դուրս քաշեցէք դիրենք:

Զինուորները քանի մը դուռ բռնի բացին եւ պա-
ռաւ մը կամ ծերունի մը դտան եւ դուրս քաշեցին:

— Ասո՞նք էին ձեզ ձեծողները:

— Ոչ, տէր իմ, պատասխանեց պաշտօնեան:

— Եթէ Ալլահին պաշտօնեան ես, որ ես չեմ հա-
ւատար, ըսէ՛, որո՞նք այս մարդոց գլուխները ջարդե-
ցին: Սուտ պիտի չխօսիս. Ալլահը սուտը չի սիրեր:

— Իրենց հարցուցէք, ինձմէ լաւ գիտեն: Մանա-
ւանդ իրենց կտորած գլուխներուն հարցուցէք:

— Այս անհաւատ քահանան անպատճառ գրդեց այդ
լակոտները մեր վրան յարձակելու համար, ըսաւ Ալի:

— Յոյց սուր մեղի այդ սրիկաները, ապա թէ ոչ
քեզ չգթայելով խանին կը տանիմ եւ հոն, լաւ նայէ
աչքերուս, եւ հոն կա՛մ մեր ճշմարիտ հաւատքին կը
դառնաս եւ կամ... դուն գիտես...:

— Քաջ զինուորական մը պէտք չունի ուրիշներու
ցուցմունքին, ի՛նքը կը փնտռէ եւ կը դտնէ: Որսորդ
չունը տիրոջ չի հարցներ թէ ո՞ւր է որսը. ինքը կը
փնտռէ եւ կը դտնէ:

Հարիւրապետը քիչ մը կեցաւ, մտածեց եւ ըսաւ.

— Շատ լաւ, թող այդ պատիւն իմս ըլլայ: Բար-
ձրացէք դէպի այն բերդը, ըսաւ իր զինուորներուն, ան-
շուշտ հոն պիտի գտնենք մեր փնտռածները: Ոչխար-
ներն երբ դայլը տեսնեն, բոլորը մէկ կը հաւաքուին:

Զինուորները հեծան իրենց ձիերը, սակայն բերդի
ճամբան նեղ եւ ցից վեր կը բարձրանար: Հարկ եղաւ
ոտքով եւ գրեթէ ժայռերը մագլցելով բերդին հասնիլ:
Գռները փակ էին: Խոր լուսթիւն կը տիրէր: Վահէ
պատուիրած էր բացարձակ լուսթիւն պահել: Տղաք
բերդի նեղ պատուհաններէն համբեցին փոքրիկ վաշտը,
քսանհինգ հոգի էին:

— Վահէ, քսանհինգ հոգի են, բոլորն ալ հրացան-
ներ ունին, ըսաւ պատանի մը քիչ մը դողալով:

— Ինչո՞ւ կը դողաս, կը վախնա՞ս, հարցուց Վահէ:
— Ձեմ վախնար, բայց, բայց չորս հրացան քսան-
հինգ հրացանի դէմ ի՞նչ կրնան ընել:

— Իսկ մենք չորս հրացանի հետ ունինք այս անա-
ռիկ բերդը եւ մեր հաւատքը. չե՞ն բաւեր:

— Հարիւրապետ, յանկարծ վարէն դոչեց զինուոր
մը, բերդի վրայ զլուխներ տեսայ:

— Ա՛յ, անհաւատներ, նապաստակներ, մուկերու
պէս ծակերը մտեր են: Հրացան մը պարպէ դէպի բերդը:
Հրացանը պայթեցաւ եւ գնդակը մտաւ պարիսպին
ճեղքերէն ներս:

— Պատասխանե՞նք, հարցուց Սերոբ Վահէին:

— Առ այժմ ոչ:

— Բացէք դռները, գոռաց հարիւրապետը վարէն:
Ոչ ոք պատասխանեց: Քանի մը հրացաններ եւս
քաշեցին զինուորները եւ գնդակները կա՛մ ետ կը դար-
նէին, կամ պարիսպին ճեղքերուն մէջ կը մխրճուէին:
Բերդն անասան կեցեր էր. հպարտ՝ հին մարտիկի պէս,
որ կուրծք կու տայ եկող թշնամիին:

— Մենք հոս բաւական դորժ ունինք այդ խոզերը
բերդէն դուրս քաշելու համար, ըսաւ հարիւրապետը.
Բայց վեհափառ Շահի բանակին դէմ Օսմանցին ալ չի
կրնար դալ:

Այդ վայրկեանին պառաւ մը տքալով լեռ կը բար-
ձրանար եւ քթին տակէն հազար անէծքներ կու տար
պատանիներու հասցէին:

— Քոռան, դեղին ջրերը թափին, տասը լալոտ-
ներ մեղ այս օրերուն հասցուցին:

Հարիւրապետը զինքը կեցուց:

— Ա՛յ, պառաւ, ո՞ւր կ'երթաս: Ո՞ւր են պետական
պաշտօնեան անարդող, ծեծողները:

— Հողեմ անոնց զլուխը, այդ բերդին մէջ մտած
ազատ Հայաստան կ'երդեն, դրօշակ շիներ են. եւ մեղի
այս նեղութեան մատնեցին: Մենք մեր վեհափառ Շա-
հին ծառաները, ի՞նչ դորժ ունինք ազատ Հայաստանի
հետ: Թող տային, ոսկի տային, դորդ տային, ինչ որ
կ'ուզէին տային պետական պաշտօնեային, եւ չքուէր
ու երթար:

— Նանի, տունդ դարձիր, ըսաւ հարիւրապետը:
Մենք քեզի չենք դպչիր. մենք յանցաւորները պատժելու
եկած ենք: Շահը բոլորիս բարի հայրն է:

Պառաւը յոգնած նստեցաւ քարի մը վրայ:

— Կրակեցէ՛ք, հրամայեց հարիւրապետը եւ հրա-
ցաններն որոտացին մէկը միւսին ետեւէն:

— Վա՛խ, լեղիս փրթաւ, գոչեց պառաւն ու սկսաւ
լեռ բարձրանալ:

Բերդին մէջէն ոչ ոք պատասխանեց: Լռութիւնն ա-
ւելի ծանր էր քան թէ հրացանի մը պատասխանը:

— Ձգեցէք որ կրակեն եւ փամփուշտնին հատնի, ը-
սաւ Վահէ: Ձգոյ՛ջ եղէք, աշտարակներու ճեղքերէն
զլուխնիդ դուրս մի կարկառէք:

Հրացանները կը լեցուէին ու կը պարպուէին եւ եր-
բեմն երբեմն հինցած քար մը կամ ճեղքերու մէջ բու-
սած թուփ մը վար կը թափէին:

— Բացէ՛ք դռները, գոռաց կրկին հարիւրապետը:

Ոչ ոք պատասխանեց:

— Սերո՛բ, կանչեց Վահէ. բերդին հարաւային կող-
մը զետնափոր ճամբայ մը կայ որ դուրս կը հանէ թու-
փերու խիտ ցանցի մը մէջ. գիտես, անցեալ օր գա-
ցինք, քննեցինք միասին: Հետդ առ պատանի մը, Ասո-
յի թոռը Միհրանը, նա քաջ եւ անվախ է եւ դուրս ելիր,
ղզոյ՛ջ եւ առանց տերեւ մը շարժելու. հրացան մը պայ-

Թեցուր եւ իսկոյն բերդը մտիւր . թշնամին պիտի շփոթի եւ պիտի կարծէ թէ պաշարուած է :

Սերոր թուաւ դէպի վար , անցաւ ամէնէն վարի սենեակները եւ դրկած հրացանը , փորի վրայ սողալով դուրս ելաւ խիտ թուփերու մէջ : Դիրք բռնեց եւ հրացանը ժայռի մը վրայ հանդէսնելով նշան առաւ եւ կրակեց : Գնդակը դպաւ գինուորի մը ոտքին : Նա ցաւէն վար ինկաւ եւ ահա վաշտը իր հրացաններն ուղղեց Սերորի կողմը :

— Պաշարուած ենք , դռնեց սպան . կրակեցէք այդ ուղղութեամբ . բայց տղան իր ընկերոջ հետ արդէն բռնած էր ներքնուղին եւ բերդին մէջ մտած : Կրակեցին , կրակեցին , ոչ ոք պատասխանեց : Քանի մը գինուոր հրահանդ ստացան այդ կողմն երթալ : Վահէ բերդին հիւսիսային գաղտնի դռնէն դուրս ելած կրակեց հակառակ կողմէն : Վաշտը շփոթեցաւ եւ ոմանք փախան :

— Հոս գաղտնի ոգիներ կան , պոռացին ոմանք :

— Ուսկի՞ց կու դայ այդ կրակը , ըսին ուրիշներ :

— Ասիկա տղու գործ չէ , փորձ մարդիկ գինուած են , ըսաւ սպան եւ հայհոյեց :

Յանկարծ բերդին վրայէն գնդակ մը իջաւ եւ թըռցոց սպային խոշոր բարախը :

— Անէ՛ծք . պարապ տեղ մարդ պիտի կորսնցնեմ , մրմոաց կատաղութենէն :

Երկու հրացան բերդէն եւ երկու հրացան բերդին դարձեալ գաղտնի դռներէն դուրս ելած չորս կրակի մէջ առին : Զինուորները անորոշ ուղղութեամբ կը պատասխանէին ժայռերու ետեւ պահոււրտած : Երկու հոգի կեանքերնին տուին : Նախ թիւրքմէնը փախաւ , անոր հետեւեցաւ քիւրտը : Պետական պաշտօնեան ժայռի մը

կոնակը կ՛ծկուած կը դողար : Վահէ զինքը տեսաւ եւ սպասեց որ դուրսը դուրս հանէ : Նշան առաւ :

— Հայրիկիս արեւուն համար եւ գնդակը ճակատին քաշեց ու վար գլորեց զինքը :

— Ծունը սատկեցաւ , մրմոաց սպան , իր պատճառով պարապ տեղ արիւն կը թափենք : Ասոնք հեղ լեռնայիներ են , երբ կատողին՝ առիւծն իսկ չի դիմանար իրենց :

Սպան ջանաց քաջալերել որ շարունակեն կռիւր : Բայց իր մօտ գրեթէ մարդ չէր մնացած : Մրմոաց , դարձեալ թրքավարի հայհոյեց եւ դարձի ճամբան բռնեց : Յանկարծ կեցաւ , ետ դարձաւ եւ ցուցամատը ուղղելով դէպի բերդը , բարձր ձայնով գոչեց .

— Վաղը ձեր մայրերը պիտի լացնեմ :

Այդ վայրկեանին բերդին վրայ բարձրացաւ կապոյտ գերօշակը երեք աստղերով : Սպան զարմացած նայեցաւ եւ ահա գնդակ մը սուրեց իր մօտէն եւ քարի մը զարնուեցաւ :

— Ասոնք քանի՞ հատ են , հարիւր են , հազար են , ըսաւ ինքնիրեն քայլերն արագացնելով :

Վար իջան եւ նստելով ձիերը Խնձորէսք վերադարձան : Գիւղին մէջ գրեթէ մարդ չգտան : Քահանան իսկ չտեսնուեցաւ այլեւս :

Երբ գինուորներն հեռացան , տղաք պարիսպներուն վրայ ելան եւ ուրախութեամբ ուռառա՛ պոռացին : Դրօշակը կը ծածանէր կիսամութին մէջ :

— Առաջին հանգիստմը յաջող գնաց , ըսաւ Վահէ , բայց մե՛կ կարծէք թէ վերջացաւ . անոնք կրկին պիտի գան : Լաւ պիտի ըլլայ մութէն օգտուելով զիւր իջնել եւ հետապնդել զիրենք : Կը խորհիմ թէ կարելի է աւելի մեծ խաղ մը խաղալ անոնց դիւտուն :

— Ի՞նչ խաղ, հարցուց պատանի մը:

— Եթէ ծառերու տակ գիշերն անցնեն, հրացաննին գողնալ. եթէ տան մը մէջ գիշերեն, կրակ տալ տունին եւ փախցնել:

— Կը խորհի՞ս թէ կրկին բերդին վրայ յարձակին, ըսաւ ուրիշ տղեկ մը:

— Անպայման պիտի յարձակին:

— Վահէ խորհուրդդ շատ յանդուգն է, եթէ զմեզ բռնեն ողջ ողջ տիկ կը հանեն. գիտես Պարսիկները չեն մոռցած իրենց հին սովորութիւնը: Լաւ է որ այս գիշեր բերդին մէջ անցընենք եւ սպասենք վաղուան. մէկիկ մէկիկ զիրենք կը մաքրենք: Այսօր կրակեցին աջ ու ձախ, վեր ու վար եւ միայն պարիսպէն քանի մը քարեր եւ կամ ծեփ փրցուցին, վազն ալ նոյն բանը պիտի ըլլայ, խորհուրդ տուաւ Սերոբ:

— Ես կը վախեմ որ ասոնք մեր վրէժն անմեղներէն առնեն, պատասխանեց Վահէ: Չի բաւեր բերդը պաշտպանել, այլ գիւղն ու բնակիչներն ալ պէտք է խորհինք:

— Ճիշտ ես, ըսին ուրիշներ:

Վահէին խորհուրդն յաղթանակեց: Որոշեցին որ Վահէն եւ չորս պատանիներ ծածուկ վար իջնեն եւ հետապնդեն ձիաւորները. աղջիկներն ու միւսները Սերոբի հրամանին տակ բերդը պիտի պաշտպանէին:

Մուծն արդէն իջած էր դետին. լուսին չկար, բայց պատանիները աչքերը զոց գիտէին արահետները: Իջան գիւղ. խոր լուսթիւն էր: Վահէ իսկոյն զնաց իրենց տունը. ծերունի մը նստած չեմին վրայ, դանդաղօրէն իր ծխամորձը կը քաշէր: Մէկը կար իր մօտը եւ շատ լուռ կը խօսէին: Անոնք խռոված էին, սիրտ չունէին բառեր փոխանակելու:

— Քուն չունիմ Ասոյ, լուռեցաւ. Վահէս, Վահէս

կը խորհիմ. աչքերուս առջեւէն չի հեռանար իր սիրուն դէմքը. ո՞ր քարին տակ մնաց, ո՞ր սարին վրայ մեռաւ, ո՞վ իր վերջին շունչը վարդի բոյրի պէս առաւ:

— Լա՞ւ ըրինք թէ դէշ, Աղաջան, այս փորձանքը շուտ չ'անցնիր: Իմ թոռնիկ Միհրանն իր հետն էր, նա շատ փոքր է, թերեւս վախէն լեղին փրթաւ եւ առանց մօրն համբոյրին՝ շունչն հովերուն տուաւ:

Վահէ եւ Միհրան լսեցին երկու ծերունիներու ցաւազին խօսքերը. իրենց սիրտն ալ ուռեցաւ, յուզուեցան եւ անհամբեր նետուեցան անոնց վիզերը:

— Պապի հոս եմ, ողջ եմ, մի՛ վախեր: Այժեմա՞ր կրնան որսալ բարձր սարերու վրայ, բայց ո՛չ Վահէն եւ իր ընկերները: Այդ վատերէն երեք հատ միւս աշխարհ զրկեցինք: Այն չարագործ պաշտօնեային ճակատին ես քաշեցի դնդակը եւ նապաստակի պէս գետին զլորեցի: Քեզի համար էր, քու արեւուդ համար, քու անունիդ համար:

Ծերունին համբուրեց պատանիին ճակատը, շօշափեց անոր գլուխը, երեսը, ուսերն ու բոլոր մարմինը. կարձեւ թարմ բոյր զգաց. նորածինի մը կաթնաբոյր մարմինն զգաց իր թեւերուն մէջ:

— Պապի, մեր գործը չէ վերջացած: Եկանք թըշնամին հետապնդելու: Արդեօք ո՞ւր պիտի գիշերեն:

— Աւազակի պէս գիւղ իջան, եւ Մուկուչին տունը մտան. ասդին անդին ուտելիք հաւաքեցին: Դէպի լեռնային կողմի քանի մը տուներու կրակ տուին: Երգիքն ել՝ կը տեսնես ծուխը. երկու թշուառ պառուսներ ողջ ողջ այրեցին եւ վայրենիի պէս խնդացին անոնց ճիշերուն վրայ:

— Շատ լաւ: Միհրան սպասենք կէս գիշերուան երբ խլուրդի պէս խոր քուն մտնեն:

— Ի՞նչ պիտի ընես, տղաս, պաղատապղին հարցուց Աղաջանը:

— Յետոյ կը տեսնես եւ ծափ պիտի զարնես:

— Անօթի չե՞ս, տղաս, պատառ մը բան առ եւ կեր, Միհրան ներս գացէք եւ դարակէն հաց, պանիր առէք:

Վասէ ջղազրզիւս վիճակ ունէր, իր սիրտն ալիքի պէս կը զարնէր, անօթի էր բայց ուտելու փափաք չունէր: Փոքրիկ խումբը գիշերը թափառեցաւ ամալի գիւղին մէջ. լրտեսեցին թշնամին, լսեցին անոնց պոռչըտուքները, հարիւրապետին ձայնը շատ բարձր եւ հրամայական էր: Թիւրքմէնը խորհուրդ կու տար գիշերանց ձգել հեռանալ. հարիւրապետը հակառակ էր, իր պատիւէն կը վախնար: Քիւրաք իր լեզուով կը հայհոյէր Շահին եւ Պարսիկներուն:

— Եալան, քաման նրգէ գամէն, կը պոռար: Ոչ ոք կը հասկնար իր խօսքերը:

Կամաց կամաց խոր լռութիւն տիրեց: Ոչ մէկ գինուոր յանձն առած էր դրան անջեւ պահակ կենալ: Հարիւրապետը հարկ ալ չտեսաւ:

— Նապաստակի պէս ամէն ոք ծակ մը մտած է, ո՞վ կը համարձակի մեզի մօտենալ, ըսաւ ինքն իրեն:

Պատանիները մօտակայ բակերէն բաւական չոր ցախ հաւաքեցին եւ Մուկուչի տան չորս կողմը շարեցին: Բացարձակ լռութեամբ գործեցին:

— Դրան կողմը մի՛ դնէք, ըսաւ շատ ցած ձայնով Վասէ, թող բաց մնայ որ կըրցողը փախչի:

Ձիերը քովի տան բակին մէջ արձակ ձգուած էին: Բացին բակին դուռը եւ դուրս քշեցին. մութին մէջ ցրուեցան անասունները, ոմանք մեկնումի ճամբան բռնեցին, ուրիշներ մտան գիւղին նեղ փողոցները:

— Միհրան, ըսաւ Վասէ. մենք սխալեցանք, պէտք

էր հետեւնիս երկու հրացան առնէինք. երբ կրակէն փախչին, կրակել զէթ օդին մէջ՝ գիրենք աւելի սարսափեցնելու համար:

— Կ'ուզե՞ս բերզը բարձրանամ եւ բերեմ:

— Ճիշտ այդ կ'ուզէի. հետզ առ Միմիկը, անիկա արագալիս է եւ կէս ժամէն վերադարձիր, հրացանները լեցուած ըլլան: Բերդինները, վստահ, որ չեն քնանար, ձայն տուր Սերորին եւ մանաւանդ շուտ վերադարձիր:

Քիչ վերջ երկու մութ ստուերներ տեսուեցան. մին հազաց, միւսը խոաց: Աղաջանն ու Ասոն էին: Վասէ հազի ձայնէն հասկեցաւ թէ իր հայրն էր. իսկոյն մօտեցաւ եւ կամաց մը շնչեց.

— Հայրիկ, խիստ լռութիւն: Ծերունիները տեսան ըլլալիքը եւ իրենք ալ խուրձ խուրձ ցախեր բերին ու լեցուցին դէզերուն վրայ:

— Ո՛չ դրան առջեւ, հայրիկ, ըսաւ պատանին:

— Դուն ազուէսը վանդակի մէջ դրած ես եւ դուռը բաց ձգած:

— Թող փախչին երթան, աւելի լաւ է հետեւնին սարսափ տանին քան թէ մահը:

Միհրան ժամէ մը ետ եկաւ եւ հրացաններն յանձնեց Վասէին: Ծերունիները դարձացան թէ ուսկի՞ց դրած էին այդ գէնքերը:

— Հայրիկ, դուն կրակը կու տաս եւ Աբոյ Ասոյին հետ իսկոյն կը հեռանաք: Դուն Միհրան մէկ հրացանն առած դռնէն քիչ մը հեռու կը կենաս. հազիւ դուրս թափին, կը կրակես դէպի օդը. ես քիչ մը աւելի վարով կը կրակեմ քիչ մ'աւելի ուշ:

Աղաջանն երեսը խաչակնքեց եւ

— Ես Աստուած, ըսաւ ու կրակը տուաւ. իսկոյն

բոցը բարձրացաւ եւ տունն ամէն կողմէն հսկայ խա-
րոյկի մը վերածուեցաւ: Ներսէն վեր ցատկեցին, պո-
ռացին, աղմկեցին, զիրար հրմշակեցին: Բոցերը լու-
սաւորեցին բոլոր գիւղը: Ամէն զինուոր գիմեց դէպի
դուռը, խորտակեցին եւ սկսան դուրս թափել, ոմանք
խանձոտեցան, ուրիշներ ոտքերու տակ գացին:

— Ալլահ, Ալլահ, դռչեցին եւ կէս վերաւոր կէս
սարսափահար կրակներու մէջէն տան բակն ելան: Միհ-
րան պայթեցուց հրացանը եւ խուճապն աւելի շտտցաւ:

— Շէյթան, շէյթան (սատանայ): Փախէք, դռչեց
հարիւրապետը, ազատի ու՛ որ կրնայ:

Ինքը վազեց դէպի ձիերու բակը եւ չգտաւ անա-
տունները. շիտթ եւ մոլոր ինկաւ փողոցները փախչելով
դէպի Նախիջևեանի ճամբան: Զինուորները ցրուեցան
ղանազան ուղղութեամբ: Կարծես փեթակի մը կրակ
տուած էին: Վահէ վարի թաղէն կրակեց եւ որոտումը
արձագանդեց դէպի ձորերը:

— Ի՞նչ գեղեցիկ լոռիքին տիրեց, ըսաւ Աղաջանն
Ասոյին, ըսէ Ասոյ, հիմա ասոնց սուրբ ճակատը չհամ-
բուրե՞նք:

— Ոտքերնին համբուրենք. մարդ ըսածդ ա՛յսպէս
պէտք է ապրի: Ո՞ւր են մեր երիտասարդները. կնիկի
զգեստ պէտք էին հագուել, թո՛ւ, նամարդներ:

Վահէ իր ընկերներով, դադտազողի, հետեւեցաւ
փախստականներուն:

— Հազիւ ստուեր մը, շարժուն մէկը տեսնէք, իս-
կոյն քար քաշեցէք: Այս գիւղին մէջ քարէն աւելի ի՞նչ
կայ: Հող չէ ուր կ'ուզէ թող քարն իյնայ, քաշեցէք աս-
դին, անդին, հրամայեց:

Սպան ամէնէն աւելի արագ հեռացած էր գիւղէն.
ճամբան ձի մը գտաւ որ գլուխը թուփի մը մէջ կեցած

էր. ուզեց մօտենալ եւ բռնել երկվարը. ձին ազայի
մը տուաւ սպային փորին որ մարած դետին ինկաւ եւ
բաւական ժամանակ անցաւ մինչեւ որ ինքզինքը դտաւ
եւ կրցաւ ձին նստիլ ու հեռանալ:

Հեռուէն Խոտէ, Խոտէ (Աստուած) կը լսուէր. քիւր-
տըն էր որ ոտքերը քարերուն զարնելով չէր գիտեր թէ
ո՞ւր կ'երթար:

Երբ արշալոյսն երեւցաւ Զանգեզուրի բարձր սա-
րերու կատարին, քանի մը տուներ դեռ կը ծխային:
Մուկուչին տան միայն չոր քարերը մնացեր էին եւ քա-
նի մը այրած հրացաններ եւ դեռ փամփուշաներ կը
պայթէին մոխրացած կրակին տակ: Աղաջան եւ Ասոյ
գիշերը չէին քնացած, ի՞նչպէս քնանային երբ իրենց
սիրտերը կը բարախէին քիչ մ'անդին: Անոնք իսկոյն
վազեցին Մուկուչի տունը:

— Մոխիր դառնաք ասոր պէս, դռչեց Ասոյ, անէ՛ծք
ձեր գերեզմանին:

Այլեւս գիւղին մէջ զինուոր չէր մնացած. քանի մը
թափառական ձիեր գտան ճամբաներուն վրայ: Սպան
չունչը Նախիջևեան առաւ: Ի՞նչ ըսէր Խոտին, զինքը պի-
տի շանթահարէր եւ թերեւս սպաննէր որ խայտառա-
կարար յաղթուած փախեր էր:

— Այստեղ սուտ պէտք է, մտածեց ինքնիրեն:
Խոտին ներկայացաւ, խոնարհեցաւ եւ ըսաւ.

— Մեծապատիւ տէր, ձեր հրամանը կատարուե-
ցաւ, Խնձորէսք գիւղը կրակի եւ մոխրի վերածեցինք.
Նա այլեւս գոյութիւն չունի եւ պէտք չկայ մարդ զըր-
կել հարկ հաւաքել, Խնձորէսք դժոխքին ծոցը զրկե-
ցինք: Կրնաք ջնջել ցանկին մէջէն:

— Ապրի՛ս, պատասխանեց Խոտը, քեզ զնդապետի
աստիճանին կը բարձրացնեմ:

Այդ օրէն Սնճորէսք զիւղը ջնջուեցաւ Խանի ցանկերէն: Բայց այնտեղ այդ Չանգեղուրի ժայռերու դադաթին, հինաւուրց բերդը կը նազէր ամպերու եւ երկինքի մէջ. իր բարձր աշտարակին վրայ, կապոյտ գոյնով եւ երեք ոսկի աստղերով դրօշակը, կը ծածանէր զիւղին վրայ:

— Բարձրացիր եւ բարձրացուր, կը կրկնէին զիւղացիներն ամէն անգամ որ արշալոյսն ոսկեղօծէր Մուշեղի, Վարդանի եւ Վահանի խորհրդական աստղերը:

Տպագրութիւնը աւարտեցաւ
31 Հոկտ. 1970ին
Ս. Ղազարու տպարանին մէջ
Վ Ե Ե Խ Ի Կ